

Nummer 1

HET LAND VAN HERLE

Historisch
tijdschrift
voor Parkstad
Limburg

2011

Foto omslag: Op de Vroedvrouwenschool werd ook pluimvee en ander vee gehouden dat werd verzorgd door Mieke Lange en G. Wachelder. Mieke Lange was al dierenverzorgster sinds 1919. Haar 40-jarig jubileum werd uitgebreid gevierd in 1959. Zij had de geboorte van Thomas Bernhard in het doorgangshuis bewust meegemaakt.

INHOUD

"Im Grunde bin ich ein Meermensch". Thomas Bernhards eerste levensmaanden in Nederland Door Niels Bokhove	1
Sint Pancratius in het hart van Heerlen – Boekbespreking en discussie over een nieuwe kijk op het oude centrum van Heerlen Door Roelof Braad (red.), Frans Crutzen, Emile Ramaker en Lidwien Schiphorst	31
Aangestipt Door Roelof Braad, Sander van Daal, Wim Nolten en Martin van der Wijst	42

”IM GRUNDE BIN ICH EIN MEERMENSCH”

Thomas Bernhards eerste levensmaanden in Nederland

Door Niels Bokhove*

Over beroemde Heerlenaren gesproken...

In 1931 kwam Thomas Bernhard in de Heerlense vroedvrouwenschool, in het 'doorgangshuis' voor ongehuwde moeders, ter wereld. Het was een bijzondere geboorte van een groot auteur die vooral in Oostenrijk een grootheid zou worden. Ter herinnering aan hem werd eind 2001 bij de hoofdingang van het gebouw aan de Zandweg in Heerlen een tweetalige plaquette onthuld. Hoe kwam het tot zijn geboorte juist hier en wat bericht de auteur zelf daarover? In deze bijdrage worden de geboorte en eerste levensmaanden van deze in onze regio misschien wat vergeten beroemde Heerlenaar beschreven.

Thomas Bernhard
met zijn moeder Hertha in 1936.
Foto: M. Mittermayer, Thomas Bernhard
(Frankfurt/M: Suhrkamp, 2006)

Niklas van Heerlen

In het *Salzburger Volksblatt* van 12 juli 1950 verscheen het opstel "Vor eines Dichters Grab" van een zekere Niklas van Heerlen. Het was een pseudoniem - zij het eenmalig - van de later als Oostenrijks schrijver beroemd geworden Thomas Bernhard. Het was zeer waarschijnlijk zijn tweede publicatie. Zijn eerste was drie weken eerder onder een ander pseudoniem verschenen: Thomas Fabian, naar zijn stiefvader.¹ Deze bijdrage betreft zijn ruim twee jaar eerder gestorven grootvader van moeders zijde, die later veel voor hem zou betekenen. En het pseudoniem was overigens niet door hem zelf, maar door diezelfde grootvader bedacht: hij droeg zijn leergedicht *Erziehung zu Vernunft und Fröhlichkeit. Briefe in Knittelversen für die Jugend von Sechzehn bis Sechzig* in 1948 (pas in 2003 verschenen) op aan zijn 'Enkelbuben Niklas van Heerlen'.²

“Du hast mir noch gefehlt!”, “Du bist mein ganzes Unglück!”, “Dich soll der Teufel holen!”, “Du hast mein Leben zerstört!”, “Du bist an allem schuld!”, “Du bist mein Tod!”, “Du bist ein Nichts, ich schäme mich Deiner!”, “Du bist so ein Nichtsnutz wie Dein Vater!”, “Du bist nichts wert!”, “Du Unfriedensterfiter!”, “Du Lügner!”.³ Dat zijn vreselijke woorden, deze uitroepen van een moeder tegen haar zoon. Dat wil zeggen: Hertha Bernhard tegen de jonge Thomas. Eigenlijk was deze haat, waren deze woorden tegen zijn biologische vader gericht, dat begreep Thomas Bernhard later ook. Maar door deze haat kon de moeder niet van haar zoon houden.

Beide verhalen verwijzen indirect naar Bernhards eerste levensmaanden en –jaren, die in het algemeen het latere leven van een mens diepgaand bepalen. Het is de moeite waard, het is noodzakelijk, Bernhards eerste levensmaanden zo precies mogelijk te beschrijven, om zijn later leven des te beter te kunnen begrijpen.⁴ En passant zal dan onvermijdelijk zijn eigen mythe, zijn eigen versie van de gebeurtenissen, gecorrigeerd worden. En *en passant* krijgt men dan ook inzage in het functioneren van de toenmalige Europese arbeidsmarkt en de medische en sociale instituties als kraamzorg, kerken en kindertehuizen.

Henndorf – Salzburg, tot zomer 1930

Ongeveer tot de zomer 1930 woonde de toen 25-jarige Hertha bij haar ouders in Wenen: schrijver Johann Freumbichler, 48 jaar, en Anna Bernhard, bijna 52 jaar. Beiden waren nog niet getrouwd, omdat zij nog niet van haar eerste man gescheiden was. Daarom kreeg Hertha de achternaam van haar moeder. Haar vader werd in zijn gezin enorm bewonderd. Hij was de knappe kop, maar helaas met weinig succes in zijn leven. Hij voelde zich door de maatschappij sterk achtergesteld en miskend. In het gezin moest alles voor hem wijken, alles moest om hem draaien.⁵ Een vriendin van Hertha schreef later: “Man hatt sie imer ausgepresst wie eine Citrone, alles für den Vater, ich bekomme noch die Wut wen ich daran denke wie sie ausgenutzt wurde ihr Leben lang!”⁶ Het gehele gezin stond bijna volledig in dienst van vader en zijn schrijverschap: “als wären wir zusammen ein einziger Mensch der leben oder zugrunde gehen muß”, schreef de dochter aan haar vader in 1927. Vader was niet alleen het genie, maar tegelijk ook de tiran in huis. Hertha zag dat later zelf ook in en noemde zich ‘horige’ van haar vader. Na zijn dood ervoer zij haar bestaan plotseling als volkomen zinloos.⁷ In latere gesprekken van de grootvader met zijn kleinzoon bleek, dat deze altijd moest zwijgen, alleen maar toehoren. En tegen de vrouwen om hem heen gedroeg hij zich met “einer geradezu vernichtenden Härte und Schärfe”⁸

In het voorjaar van 1930 woonde Hertha Bernhard in Henndorf, een dorp bij Salzburg, bij haar tante van vaderszijde die hier een winkel had. De loop der gebeurtenissen in die tijd is helaas niet precies te reconstrueren. In ieder geval dacht zij erover om wegens de armoede thuis – en überhaupt in Oostenrijk – naar Nederland te gaan. Mogelijk in mei reisde zij daarom ter voorbereiding daarheen, maar aan het begin van die maand was zij vermoedelijk nog in Henndorf. Hier woonde toen de meubelmaker Alois Zuckerstätter, 24 jaar en vol testosteron, op vrouwenjacht. Hertha en hij kenden elkaar, want zij zaten samen in de eerste klas van de lagere school.⁹ De toenmalige dorpsgenote Aloisia Ferstl

Het grote huis links is dat van de tante van Hertha Bernhard, rechts de beek waardoor Hertha vluchtte (2010). Foto: Auteur

herinnerde zich later: “Hertha hatte ganz *bestimt keinen Kontakt* zu dem A. Zuckerstätter[,] wie sie bereits von L. Prusa wissen[,] wolte er erst zu mir komen u. klopfte ans Fenster[,] er wolte mir Adieo sagen weil er gehört hatte unten im Dorf das ich am nächsten Tag wieder zurück fuhr nach R[otter]dam, bei uns sind alle Fenster vergittert im unteren Haus, das ist im Dorf auch so. ich solte i[h]m die Hand geben, ich habe i[h]m nie gemocht weil er mir sehr unsympathisch war sein ganzes Benehmen gefiel mir nicht, meine Mutter hatte i[h]m dan gesagt ‘schau dass du weg komst’ u. so versuchte er bei Hertha zu landen, da konte er die Türe einfach eindrücken, viele Jahre später erzählte mir die

Mitzi [Martha Neumayr], dass sie (Hertha) im Nachthemd zu ihr geflüchtet kam u. ihr auch zeigte das[s] ihr Bauch *geschunden* war weil sie sich bei der Bachmauer hinunter gerutscht ist, beschädigt hatte! es liese sich alles besser erzählen persönlich aber ich hoffe das sie es sich auch so ausmalen können wie das war, sie liese sich mit beiden Händen hinunter, fest an der Bachmauer im Bach war wenig Wasser weil es ein trockenes Somer war.”¹⁰ Volgens Aloisia Ferstl was het zeer zeker een *verkrachting*.¹¹

Hertha Bernhard heeft later zelf deze plek genoemd. “Es ist nicht unwichtig, daß meine Mutter selbst es gewesen ist, die mir den genauen Ort meiner Erzeugung preisgab,” luidt het in *Die Kälte*, een deel van Bernhards autobiografie. In *Ein Kind*, een ander deel, preciseerde hij dat: het “Saletl” (tuinhuisje) in de appeltuin van zijn tante.¹² Vreemd genoeg noemde Bernhard ook een geheel andere plek: Café Höllbräu in de Judengasse in de Salzburgse Altstadt. Hij zei eens tegen een vriend, toen zij er voorbijliepen: “Da wurde ich gemacht, auf diesem Tisch im Vorhaus!”¹³ Waarschijnlijk is de Henndorf-versie toch de juiste.

Arnhem, juni-september 1930

Met meer reden ging Hertha medio juni weer naar Nederland. Ze kreeg er via haar vriendin en voormalige dorpsgenote Aloisia Ferstl, die al eerder geëmigreerd was, een baantje als kokkin in het gezin van barones Catherine (“Teau”) de Vos van Steenwijk (41) en haar man (48), raadsheer in Arnhem. Het gezin met vier zonen (10-18 jaar) woonde aan de Eusebiusbuitensingel 55. In deze omgeving lagen grote herenhuizen met adellijke en rijke bewoners. Zonder dienstmeisjes telde men eenvoudigweg niet mee. Het ongeveer zeventig jaar oude, in de Tweede Wereldoorlog verwoeste huis keek uit op het prachtige, intussen verdwenen Lauwerspark. De straat was onverhard en er was veel verkeerslawaaï. Iedere dag werd de straat tegen het opwaaien van stof besprenkeld. In deze voorname omgeving had Hertha haar eerste baantje.¹⁴

Eusebiusbuitensingel in 1880; nr. 55 is het pand bij de rechter lantaarnpaal. Foto: Collectie Gelders Archief, Arnhem

Barones "Teau" de Vos van Steenwijk in later jaren. Persoonlijk archief barones G. de Vos van Steenwijk-Putman Cramer

Door de grote inflatie na de Eerste Wereldoorlog heerste er grote armoede in Duitsland en ook – misschien nog meer – in Oostenrijk. Hierdoor groeide het aantal meisjes, die hun geluk en geld in het onafhankelijke en relatief welvarende Nederland zochten. Hier ontbrak het zeer aan goed en goedkoop huispersoneel. In 1909 werkten er 2600 buitenlandse dienstbodes, kort na de oorlog al meer dan 9000 en eind 1930 30.500. Ook ten opzichte van het totaal aantal dienstbodes betekende dat een grote stijging van het percentage buitenlandse werkkrachten. Van deze 30.500 kwamen ongeveer 3000 uit Oostenrijk en ongeveer 25.000 uit Duitsland.

Na de Tweede Wereldoorlog manifesteerde zich in Nederland een nieuwe ontwikkeling: huisvrouwen waren minder op het huishouden gericht. Werkgevers gaven de voorkeur aan buitenlandse, goed geschoolde, ervaren, goedkope, gedisciplineerde en onderdanige (Pruisische!) dienstbodes. Die van eigen bodem waren duurder, veeleisender, vrijer en meer gemakzuchtig. Toch hadden de buitenlandse arbeidskrachten ook nadelen: er was een groter verloop en materiële begeerte, maar ook gebrek aan spaarzaamheid, een houding van 'alles is mogelijk dankzij relatieve overdaad', speelde hen parten. Bovendien was men zo rond 1931 nogal bezorgd om het zedelijk gedrag van de buitenlandse dienstmeisjes, om de vele 'wispelturige naturen', nu vaak uit lage sociale klassen, om hun omgang met jongens en pleitte men voor medisch onderzoek op geslachtsziekten. Daaruit ontstond juist een

voorbewoud. De algemene houding ten opzichte van de dienstbodes was uiteindelijk een van 'ondanks alles onmisbaar'.¹⁵

De barones was aanvankelijk zeer tevreden over Hertha: "Zij is ijverig en een uitstekende kokkin."¹⁶ Thomas Bernhard bevestigde dit later: "Von allen Frauen, die ich in meinem Leben gekannt habe, kochte meine Mutter am besten. Im Krieg machte sie sozusagen aus Nichts eine Delikatesse, das macht ihr heute keiner nach."¹⁷ Eind juli schreef Hertha monter haar ouders over haar werk hier: in de zomer de barones met haar gezin op vakantie, ook de andere hulp was er niet. Ze moest op de huisdieren passen, groente en fruit kopen en inmaken: op de markt vlakbij koopt ze "30 Pfund Tomaten, 20 Pfund Ribisel, auch noch Schwarzbearn, kleine Zwiebel und Gurken", in de tuin staan (als in Henndorf) appelbomen. Ze dwaalt door Arnhem, ziet schepen op de Rijn, "am Ende dieser Schiffe sind so eine Art Wohnhäuschen angebaut, mit Fenster voll bunter Blumen, alles bunt gestrichen, dort sind auch Stricke gespannt, um Wäsche aufzuhängen, es gibt sogar einige mit kleinen Gemüsegärtchen darauf".¹⁸ Literair kan men deze ervaringen als voorbode zien... Reeds in de tweede week, dus de derde juniweek, is Hertha misselijk, ze moet overgeven, ze moet naar het ziekenhuis en naar de dokter, en dan bekennt zij de barones en ook vriendin Aloisia, die haar bezoekt, dat ze zwanger is.¹⁹ Opnieuw bevindt ze zich in een moeilijke situatie. Maar de barones was kennelijk van het bestaan van de 'Vroedvrouwenwekschool' in Heerlen en van de mogelijkheid van de opvang van ongewenst zwangere vrouwen op de hoogte.

'Vroedvrouwenwekschool', Heerlen

De oorspronkelijk 'Wilhelminaschool' genoemde Heerlense 'Vroedvrouwenwekschool' verhuisde in 1923 naar een nieuw gebouw op de Hooghees (nu Parc Imstenrade) en kreeg de naam 'Moederschapszorg'. De enthousiasmerende directeur was toen Dr. Clemens Meuleman. Hij drukte zijn idee van een 'doorgangshuis' voor ongehuwde moeders door. De legende wil dat een dag na de opening van de 'Wilhelminaschool' in 1913 een ongehuwde zwangere vrouw zich aan de poort meldde, wat Meuleman als een 'teken van boven' opvatte. De verpleging van de patiënten was sinds 1923 de taak van de 'Missiezusters van het Kostbaar Bloed', geleid door overste Godelieve. Vanaf 1930 was er ook een opleiding voor kraamverpleegster. In 1931 verbleven in het totaal 631 patiënten in de inrichting, daarvan 151 (ongeveer een kwart) ongehuwd, en vonden er 644 geboortes, waarvan 324 mannelijk, plaats.²⁰

Dr. Clemens Meuleman.

Foto: Collectie Rijkzucht, Heerlen

Medio augustus, dus pas zeven weken na de ontdekking van de zwangerschap, schreef de barones aan de school een brief met de vraag of Hertha welkom was. "Zéér tegen mijn zin houd ik haar nu nog in huis, maar voel dit als mijn plicht".²¹ Directeur Meuleman was tot opname bereid, maar: wat kan men wegens de "grote kosten" betalen? De huisregel is: opname voor drie maanden voor en na de verwachte bevalling. "Het kind, dat direct ná de geboorte van de moeder wordt weggenomen, heeft een sterftkans van 50 à 60 % en wij mogen met deze wetenschap

niet er toe medewerken, het levensrecht van zoo'n klein kind te verkorten, terwille van allerlei materieele kwesties. Dit is een kwestie van ethiek en geweten."²² De barones stelde toen voor dat zij maximaal twee maanden lang een deel van Hertha's loon zou inhouden ter betaling van de onkosten na de bevalling en dat Hertha zelf met werk in de kliniek haar geld zou verdienen in de maanden ervoor. Ze benadrukte: "Zij kookt uitstekend en kan ook goed werken, maar is een tener meisje, dat geen zwaar werk kan doen."²³ Meuleman ging akkoord met in het totaal f 100 (nu ongeveer € 750) voor behandeling en verblijf - "een aparte gift" zou overigens "bijzonder aangenaam" zijn -, maar toonde zich over de periode na het verblijf in het doorgangshuis al bezorgd.²⁴ De barones reageerde: "Haar plan is, om zoo gauw mogelijk een goed betaalde betrekking te zoeken, zoodat zij kan helpen in de onderhoudskosten van het kind en tevens hare ouders steunen. Zij wil het kind ± 2 jaar hier in Holland laten en daarna naar hare ouders in Weenen brengen. Een goed betaalde betrekking zal zij in een der groote steden moeten vinden, n.l. als kokkin."²⁵ Meuleman wees dat af als "fantasie" en vond vooral de verpleging ná de bevalling wegens de al vermelde sterfttekans belangrijk. Hoe dan ook, Hertha was op 5 november welkom.²⁶

In september ontving de barones een verrassende brief van Alois Zuckerstätter, de vermeende biologische vader, met het verzoek, of zij hem aan een baantje in Nederland kan helpen, "hetgeen ik weigerde", zoals ze simpelweg schreef.²⁷ Vermoedelijk al in dezelfde maand september biechtte Hertha de zwangerschap aan haar ouders op.²⁸ Hertha's positie binnen haar familie was nu moeilijker: enerzijds was daar de zware eis van vooral haar vader aan haar om voor allen te zorgen, dat wil zeggen geld binnen te brengen, anderzijds de schande van een onvrijwillige zwangerschap, die niet thuis voldragen kon worden (en in het begin nog de angst voor vader).²⁹ In dit *spanningsveld* bevond Hertha zich: zwaar schuldgevoel jegens haar ouders wegen plichtsverzuim en toch niet tot iets anders in staat. Ze had geen echte keus, ze zou moeten weggaan. Toen zij haar vader de zwangerschap bekende, schreef zij hem op 12 september: "Wüßte ich, daß Du, lieber Vater, mich lieber tot sehen würdest als verworfen und elend, so möchte ich mit Freuden für Dich sterben!"³⁰

De "Vroedvrouwenweekschool" rond 1930.

Foto: Collectie Rijckheyt, Heerlen

Het Talmapplein met de Talmastraat voor WO II. Foto: Collectie Gemeentearchief Veenendaal

Veenendaal, oktober-november 1930

Hertha Bernhard kon niet meer in Arnhem blijven en vond onderdak bij haar vriendin Caroline Kittl, 37 jaar, en haar man Joseph Weiss, 32, in Veenendaal in de Talmastraat C128 (nu 12), in een nieuwe uitbreidingswijk.³¹ Hun dochter Luzia, toen tien jaar, schreef Thomas Bernhard in 1981: "So weiss ich noch gut wenn ich von der Schule Heim kam, sass Ihre Mutter neben den Herd, meist mit einen Buch, oder Sie manikurte Ihre Hände. Ihr schmales blasses Gesicht, noch mehr betont durch Ihr dunkles mit mittelscheitel gekämmtes Haar, kam Sie mir immer so friedlich vor. Ich setzte mich oft zu Ihren Füßen und hätte gerne mit Ihr geplaudert, nur war Sie nicht sehr mitteilzaam und auch leider nie fröhlich, ich kann mich nicht erinnern Sie einmal richtig lachen gesehen zu haben. [...] Jetzt im Rückblick muss ich sagen, Sie hatte auch gar keinen Grund zur Fröhlichkeit, in den damaligen puritanischen Holland ein Kind zur Welt zu bringen war wirklich nicht leicht."³²

Hier in Veenendaal werd Hertha ziek – geen wonder indachtig haar ellendige situatie – en de barones had geen idee, wanneer ze naar Heerlen kon komen.³³ In afwachting zond Meuleman de barones een brochure met vragenformulier, die zij beantwoordde: aangaande de situatie thuis was Hertha "niet *geloovig* Katholiek, en ging dus niet ter kerke", ze was niet bij de gemeente ingeschreven, de barones wilde voor haar garant staan, wilde echter niet peetmoeder zijn.³⁴ Daarna had zij kennelijk contact met Hertha, want de barones meldde vervolgens haar op 15 november geplande komst naar Heerlen.³⁵

Heerlen, november 1930-mei 1931

Inderdaad ging het zoals gepland en werd Hertha Bernhard op 15 november in de kliniek ingeschreven. De familie Weiss werd als contactpersoon opgegeven. Wel toont het inschrijvingsformulier een paar vreemde zaken: de vermelding van de barones als financier werd weer doorgehaald, achter "Vader" werd "Alois" [Zuckerstätter] doorgehaald en door "Hans Bernhard" vervangen! Vermoedelijk dacht Hertha hier eerst dat de vader van haar ongeboren kind en niet haar eigen vader werd bedoeld, en wilde ze bovendien niet bekendmaken, dat haar vader niet Bernhard heette, maar een andere naam had. Ze moest haar handtas

inleveren, de inhoud werd op een ander papiertje genoteerd: behalve geld – f 1,00 (nu ongeveer € 7,50) – “brieven[,] lapje zijde[,] spiegelte[,] een paar boekjes[,] portretten [ouders, broer?] en 2 sleuteltjes”³⁶

Pas drie weken later, op 9 december, schreef ze haar ouders over haar eerste ervaringen: “Diese Woche war ich bei der ärztlichen Untersuchung in der Hebammen Schule, hierfür wird man von einer Schwester geholt, angelangt in der Klinik erst gewaschen, sauber angekleidet mit Hemd und Jäckchen, auf ein fahrbares Bett gelegt, die Umgebung ist genau die eines Schulzimmers, mit Pult und Tafel. Nun kommt der Arzt, einen Stab in der Hand und Kreide, es sitzen so ungefähr 30 Schwesternschülerinnen in den Bänken, nun kommt jede nach vorne, drückt an meinem Bäuchlein herum und der Arzt fragt nun, wie die Lage ist und wann die Zeit der Befallung sein dürfte [...], meine Befallung wurde von dem Arzt erst für 20. Februar gesetzt, von den Schwestern für Ende Januari.” Verder schreef ze over de betekenis van het Sint Nicolaasfeest in Nederland, over het feest in de vroedvrouwenschool met pakjes en dergelijke. Ze denkt aan de barones als peetmoeder en ze meldt de ontvangst van een aardige brief van Alois Zuckerstätter.³⁷ Ook Frau Weiss spoort hem aan, zoals ze Hertha's moeder op 24 november schreef, “dass er ebenfalls sein Bestes tut damit das Mädli ihre Kräfte sparrt für die Zukunft[,] wenn sie alles erledigt haben wird[,] was sie jetzt noch hindert am handeln[,] sind ihre Aussichten die denkbar besten.”³⁸ Alois schreef Hertha, zoals zij haar ouders informeerde, “daß er Arbeit sucht und ich auf eine ständige Adresse lieber warten soll, sonst schrieb er sehr lieb.”³⁹

Op 9 februari 1931 – een mooi gemiddelde van de beide berekeningen – vond dan uiteindelijk de bevalling plaats, 's avonds om 8.45 uur: een zoon, gewicht 3240 gram, lengte 50 cm. Dit alles door zuster Cisca van Herpen genoteerd. Hertha's vader en de barones ontvingen van Meuleman bericht over de ge-

2174 Buitelages 7 Mei 1931 207

R.K. VEREENIGING „MOEDERSCHAPSZORG”
(De Kweekschool voor Vroedvrouwen te Heerlen.)

Opname, datum, uur: 15 Nov '30 om 14.30 uur
 Voornamen: Hertha
 Geluwd met: _____
 Naam: Beunhard
 Geboorte: { datum: 21 Dec 1904
 { plaats: B. Sint a/a Reijm
 Beroep: Buisboode
 Godsdiens: R.K.
 Woonplaats: Veenendaal
 Plaats, waar ingeschreven: Veenendaal
 Adres voor bericht: Familie Weid, Palmakkerlaan
 Klasse: 10
 Afdeling: Dagg en nacht B.G.N.
 Bijzonderheden: Kerkelijke
 Storting verpleeggeld: Hand betaald door B. van der
 Reden van opname: op het overnemen van
 Gebracht door: allen B. van der Buiten, d'ingel 57-7
 Papieren: Geboorte bewijs V. van der B.

Opgenomen door:
B. van der B.

230-1-28

Het inschrijvingsformulier. Bron: SHCL, AMVZ

Dr. Meuleman tijdens het lesgeven, 1932. Foto: Collectie SHCL, Maastricht

boorte. Op 15 februari schreef de jonge moeder haar ouders: het was pas om "8 Uhr Abend, als endlich der kleine Tomasl zum Vorschein kam, ich hörte ein Klatschen und zugleich ein Stimmchen und Tomasl ging ins Leben ein. [...] samtweich und rothe Wängelchen, schwarze ganz lange Haare, als käme er von Friseur eben! Ich finde, das er mehr dem Vater ähnlich ist, hier im Saal wird er, der kleine Tommerl, der Hochto[u]rist genannt, seiner bräunlichen Farbe wegen."⁴⁰

Het 'kind' zelf schreef veel later in *Ein Kind* dat zijn moeder "wußte, daß sie ein außerordentliches Kind geboren hatte, aber eines mit entsetzlichen Folgen. Diese Folgen konnten nur das Verbrechertum sein."⁴¹ En elders peinsde hij: "Der neue Mensch ist nur immer wie ein Tier aus der Mutter geworfen und wird auf immer wie ein Tier von dieser Mutter behandelt und zugrunde gerichtet, wir haben es nur mit von ihren Müttern geworfenen Tieren, nicht mit Menschen zu tun... Es gibt überhaupt keine Eltern, es gibt nur Verbrecher als Zeuger von neuen Menschen."⁴²

Reeds de volgende dag werd het kind in de schoolkapel door rector J. Nijsen gedoopt. Peetmoeder was inderdaad niet de barones, maar zuster Cisca van Herpen. En de naam van de nieuwgeborene luidde: Nicolaus Thomas, dus op zijn Duits.⁴³ Op 12 februari volgde de aangifte bij de gemeente door de leerlinge kraamverzorging Anny van Cruchten. De naam was nu de Nederlandse versie: Nicolaas Thomas.⁴⁴ De eerste naam kwam vermoedelijk van Sint Nicolaas af, wiens feest Hertha haar ouders zo uitvoerig beschreven had, en Thomas - in ieder geval volgens Aloisia Ferstl⁴⁵ - van... Thomas Mann. (Later zal Bernhard in zekere zin ironisch zijn versie van Manns roman *Der Zauberberg* over zijn ervaringen in sanatoria schrijven: *Die Kälte* en *Der Atem*. In een interview oordeelde hij in 1986 echter niet geheel positief over zijn vermeende naamgever, "een kleinburgerlijke schrijver [...], akelig, ongeïnspireerd, die alleen voor kleinburgerlijke lezers schreef. Dat kon alleen de kleinburgerlijke mensen

No. 204 Heden Arnslof, Ederveen negentien honderd een en dertig
 verscheen voor mij, Ambtenaar van den Burgerlijken Stand der Gemeente HEERLEN:
Hertha van Benschoten
Hertha van Benschoten, oud 30 jaren,
 van beroep leerlinge meubelmaker, wonende alhier
 die verklaarde, dat op zegen alhier
 des 17 middags ten uur ure in deze gemeente
Arnslof, Ederveen IS GEBOREN een kind van
 het mannelijk geslacht, uit Hertha van Benschoten
van Benschoten
 aan welk kind wordt gegeven de voornaam van
Nicolaas Thomas
 Gedaan in tegenwoordigheid van Reo Braam
 oud 57 jaren,
 van beroep secretaris van de kerk, wonende alhier
 en van Janneke van Benschoten
 oud 57 jaren,
 van beroep secretaris van de kerk, wonende alhier
 Waarvan akte, welke overeenkomstig de wet is voorgelezen.

Janneke van Benschoten
Braam
Zijner

De Ambtenaar voornoemd,
Arnslof

Inschrijving in het geboorteregister. Bron: ThBA

interesseren, het soort milieu dat hij beschrijft, het is inspiratieloos en dom [...]. Wat een smerigheid Thomas Mann uitgekotst heeft over politieke zaken, niet te geloven. Hij was hypernerveus en een typisch Duitse kleinburger. Met een hebzuchtige vrouw.”⁴⁶

Verbazingwekkend is dat Thomas zelf jarenlang gedacht heeft dat hij “am neunten oder am zehnten” februari geboren is! “Alles G’schriebene und alles Gedruckte, das sind alles Falsifikate, nicht, sogar Geburtsurkunden.”⁴⁷ Pas op 17 maart kwam Hertha ertoe, zelf haar kind in het stadhuis formeel te erkennen en de juiste geboortedatum impliciet te bevestigen.⁴⁸

Wederom kreeg de barones van Meuleman de vraag, wat er na de bevalling gebeuren moest.⁴⁹ Tamelijk merkwaardig, want Hertha moest toen nog drie maanden in het doorgangshuis blijven. De barones herhaalde daarom de al eerder door haar aangegeven grenzen: “dat ik verder mij geen moeite noch kosten voor haar zou geven, daar ik vond dat ik reeds genoeg deed en gedaan had voor een meisje dat na 14 dagen in mijn dienst te zijn, mij vertelde dat zij bevallen moest.” Als er geen goede uitweg is, dan was terugsturen naar Oostenrijk het beste. Ze herhaalde ook: “De onaangenaamheden en last die ik door haar had zijn reeds meer dan voldoende en zij mag dankbaar zijn, dat ik haar indertijd niet onmiddellijk[] wegstuurde of op de trein zette naar Weenen.” En toen voegde zij er in het P.S. iets zeer belangrijks aan toe, dat zij kennelijk

Kerkelijke hulp

Meuleman erkende tegenover de barones zijn vergissing over de betaling⁵⁵ en ging toen, vermoedelijk naar aanleiding van haar P.S., in een andere richting. Na een eerste contact met mr. Andrew de Graaf, toen een zeer bekende figuur in Nederland, actief in een comité tegen vrouwenhandel,⁵⁶ vroeg hij in een brief aan Gerard Velthuysen jr., secretaris van de 'Middernachtzending Vereniging', hoe Hertha Bernhard weer naar Oostenrijk zou kunnen terugkeren.⁵⁷ Een antwoord is onbekend.

De streng gereformeerde 'Middernachtzending Vereniging' bestreed toentertijd de prostitutie, zij het niet door een verbod op prostituees, maar door het hinderen van de prostituanten. Opgericht in 1892 door onder andere Velthuysens vader zette zij zich al vroeg in om ongehuwde vrouwen en hun kinderen hulp te bieden. Velthuysen jr. was de spil van deze en verscheidene andere organisaties tegen vrouwenhandel, pornografie en andere zedeloosheden. De vereniging pleitte ook voor alimentatie van de vader voor de moeder en is later in de nog steeds bestaande FIOM opgegaan.⁵⁸

Hertha Bernhard had in die tijd het plan om in Amsterdam een baantje te zoeken en dan haar kind in de hier gevestigde, ook door Meuleman geleide Rijksvroedvrouwschool (toen in Camperstraat 17, later opgegaan in Ziekenhuis Slotervaart) onder te brengen, zo mogelijk met steun van de barones. Voor een betrekking plaatste Hertha al een advertentie in een krant. "Ein feines Haus" in Den Haag zou overigens een goed alternatief zijn.⁵⁹ In een heimelijke brief – de kliniek controleerde kennelijk alle correspondentie! – van ca. 20 februari vroeg zij haar vader, Meuleman per brief te verzoeken om in te stemmen met haar vertrek uit de kliniek eerder dan na drie maanden, omdat haar een baantje in Amsterdam zou wachten. Mogelijk voelde zij zich in de kliniek ook niet op haar gemak: "Hier sind bei 50 Mädchen *rohester* Art, aber ich sehe und höre nur mein Engelchen in der Wiege."⁶⁰ In een latere brief aan haar ouders, begin april, luidt het: "Es ist schwer, daß man eben hier von der Welt gänzlich abgeschlossen ist und so nicht in Verbindung mit den Leuten kommt. Hier hat man auch eine Österreicherin einfach in ihr Land zurückgesandt, als Ausländerin kommt man hier so schwer vorwärts alles, jedes Unternehmen ist erschwert. Hier hat eben *kein Mensch eine Ahnung*, wie die Verhältnisse bei euch sind, was Armut heißt, man urteilt hart u. kalt! Besonders der Holländer kennt nicht so elend und Not! Ich weiß, wie es euch geht und darum schmerzt es mich so sehr, daß ich hier untätig ohne Verdienst warten u. warten muß, ich weiß mir keinen Rat noch Ausweg, wenn mir niemand von den Beiden beistehen will! [...] Ich bin so unerschließlich, es ist so bitter, wenn man nichts unternehmen darf [...]"⁶¹ Ze zou bij een schoonzuster van Caroline Weiss, namelijk de met Eduard Kittl getrouwde Georgette Godin, in Amsterdam kunnen logeren.⁶²

Niet Hertha's vader maar haar moeder schreef toen op 7 maart feitelijk de gevraagde brief aan Meuleman en voegde nog – verzonnen? – eraan toe, dat de biologische vader tot betaling van alimentatie bereid was.⁶³ Haar dochter toonde zich in een brief van begin april weliswaar optimistisch over een baantje in Rotterdam – dus nu niet meer in Amsterdam –, niet echter over de kinderopvang hier.⁶⁴ Haar vriendinnen Aloisia Ferstl en Caroline Weiss – zij was met haar

Hedenkingsplaquette bij de hoofdingang van de voormalige Vroedvrouwenschool. Foto: Auteur

man in januari naar Schiedam verhuisd, omdat hij zijn baan in Veenendaal verloren had⁶⁵ – deden intussen in Rotterdam moeite om een baantje en een kindertehuis te vinden. In eerste instantie zou Hertha met haar zoon bij de Ferstls wonen, wat echter niet doorging. Hertha wilde nu meteen naar de familie Weiss.

Op 1 mei richtte Meuleman het verzoek aan de deken van de katholieke kerk in Schiedam om het gezin Weiss te checken: "Eerlijk gezegd lijkt mij de zaak een beetje verdacht en zou ik gaarne weten, wie die Frau Weiss is."⁶⁶ De bron van zijn wantrouwen is on-

bekend. De deken gaf direct pater Albertus Kolenberg de opdracht daartoe, die Meuleman bijna per omgaande al meldde dat Frau Weiss bereid was tot opname van Hertha, maar niet van haar kind. Volgens hem was ze betrouwbaar en was de biologische vader "niet ongenegen" om Hertha alsnog te trouwen. Ook de religieuze houding van het gezin onderzocht Kolenberg: "Op het oogenblik komen zij nog niet geregeld naar de kerk en moeten ook sedert eenige jaren hun Paaschplichten verzuimd hebben. Met Gods hulp hoop ik hierin verandering te brengen en hun kind, een meisje van 10 j., naar het zeggen der juffrouw in de kliniek te München gedoopt, van de openbare school te doen overplaatsen naar de R Kath. school."⁶⁷ Maar zo makkelijk en vriendelijk was het gesprek toch niet. Frau Weiss was tamelijk verontwaardigd, zoals haar dochter in 1981 aan Thomas Bernhard geschreven heeft: op een dag "kam ein Pfarrer zu uns, um zu überprüfen ob wir wohl ein richtiges Katholisches Familienleben führten damit wir Ihre Mutter mit Kind wieder aufnehmen könnten. / Meine Mutter war so höchst erbost, machte dem Herrn P[f]affer[?] klar dass Sie[!] glaube das[s] es der Seele eines Säuglings wohl keinen Schaden zufügen könnte wenn wir weniger fromm wären". "[D]ie Hertha ist schon ein gefallenes Mädchen und dem Baby kann es noch egal sein ob das Dach über seinen Kopf so c[h]ristlich ist."⁶⁸

Kolenbergs verslag stelde Meuleman in elk geval gerust: "Ik was alleen maar bang, dat het adres niet secuur was." Een goed adres was belangrijk, want anders dreigde uitzetting naar Oostenrijk.⁶⁹ Hertha's vertrek uit de vroedvrouwenschool was aanstaande en hij wilde zekerheid over haar nabije toekomst in Nederland. Haar zoon blikte veel later zorgenlozer op de zorg in de school - door hem steeds 'Kloster' genoemd - terug: "Meine Mutter hatte wahrscheinlich Klostersuppe kriegt dort und ich ein Klosterpapperl. [...] Bin eingeschmiert worden, wahrscheinlich am Hintern, mit einer Salbe, und dann geht's schon dahin, da kann man achtzig Jahr' auch alt werden, mit der Schmierage und einen Klaps hinten, und geht schon. Das war das Klosterleben des Thomas Bernhard in Holland."⁷⁰ Op 7 mei 1931 verliet Hertha Bernhard met Thomas het doorgangshuis en reisde zonder begeleiding per trein naar Rotterdam, zij het niet

Aloisia Ferstl.

Foto: Persoonlijk archief Peter Honkoop

probleemloos: "das Kindchen hatte sich von der Reise und der schrecklichen Unordnung sehr erkältet da es in meinem Koffer vom [? onleesbaar] schlafen mußte," berichtte zij de barones een paar dagen later.⁷¹

Rotterdam – Schiedam, mei-september 1931

Moeder en zoon werden door Aloisia Ferstl, 27 jaar en op aandringen van Caroline Weiss naar Nederland gekomen, van het Rotterdams station afgehaald en woonden toen eerst bij haar thuis, in de Allard Piersonstraat 19B op de derde verdieping.⁷² Frau Weiss wilde hen vanwege de werkloosheid van haar man toch niet opnemen en bovendien was Hertha al in Veenendaal "geen ongecompliceerde gast [gebleken]. Wij leefden als de Hollanders zeer spaarzaam, Herta was zeer kieskeurig."⁷³ Frau Ferstl woonde samen met twee vriendinnen, zij allen werkten overdag als serveerster. Geen wonder dat het nachtelijke babygehuil hen zeer stoorde. Ze hielden het niet uit en ook Hertha voelde zich niet op haar gemak. Aloisia "hat meist Herrenbesuch und da mit den Menschen herum zu blödeln finde ich albern und dumm!", schreef zij haar ouders op 24 mei. En zijzelf was "kein lustiger fröhlicher Typ[,] wie sollte Sie auch?"; getuigde Caroline Weiss' dochter in 1990.⁷⁴ Dus verhuisde zij met Thomas toch naar de familie Weiss in de Van Musschenbroekstraat 18A in Schiedam.⁷⁵

De Allard Piersonstraat in 1954. Foto J.F.H. Roovers, Collectie Gemeentearchief Rotterdam

Foto rechts: De Watergeusstraat in 1937; nr. 107A is het 3e pand links. Foto: Collectie Gemeentearchief Rotterdam

Hun dochter herinnerde zich: "Wir hatten im oberen Stock ein kleines Zimmer wo nur Gerümpel stand, dies wurde ausgeräumt[,] ein Bett rein gestellt[,] einen Tisch und Sessel mehr Platz war da nicht. Das Kind kam im Wäschekorb."⁷⁶

Het eerste dat Hertha op 9 mei deed was het schrijven van de reeds meermaalen geciteerde, enig bewaard gebleven brief aan de barones in Arnhem, haar beschermster in zekere zin. Hieruit blijkt dat een oorspronkelijk door Frau Ferstl gevonden en georganiseerd adres voor Thomas - waar, is onbekend - door Hertha niet goed gevonden werd, want zij bezocht, vergeefs, ook zelf allerlei tehuizen en vond uiteindelijk een plek voor haar zoon: ze had hem "zu einer Frau gebracht hier in der Nähe, es war für mich der schwerste Gang in meinem Leben, mein Kindchen einer von Schmutz stinkenden[?] Frau zu übergeben[,] die Wohnung ist dunkel und rauchig, kein Sonnenschein dringt durch[,] zwei alte Männer und noch ein Kindchen das von Schmutz klebt und blasz ist schläft in einem Alkofen[,] ich betete zu Gott um Kraft alles dies zu ertragen!" Maar er was ook een positieve kant: "Und doch war all dies Unglück auch Glück, denn ein anderer Mensch bin ich geworden, beten und arbeiten können sind jetzt meine Wünsche [...]. Hier kommt mich ein Pater besuchen der mir sehr behilflich ist." Ze plaatste weer een annonce in de krant en vroeg de barones om een getuigschrift.⁷⁷ Deze schreef opnieuw aan directeur Meuleman, stuurde Hertha's brief en verklaarde dat ze Hertha geen getuigschrift wilde geven, want zij was "oneerlijk, leugenachtig, slordig, kon goed koken, echter alleen haar eigen recepten, en had een royale hand in het koken."⁷⁸ Ten aanzien van de oneerlijkheid en leugenachtigheid moeten wij juist hier weer voor een goed begrip bedenken, dat Hertha zich toen in een uiterst moeilijke situatie bevond: tussen de grote ouderlijke druk enerzijds en de zwangerschap anderzijds.

Het door Hertha binnen twee dagen gevonden gastgezin was het echtpaar Hubrecht en Johanna Piaternella van 't Westeinde-Hest in de Watergeusstraat 107A, volgens Hertha zelf toen "eine alte Straße mit merkwürdigen Bauten, dort wohnen lauter arme Schifferleute!" in Delfshaven.⁷⁹ Ze vergiste zich, want daar woonden ook een conducteur, een machinist, een los-werkman en ook de secretaris van een mondharmonicavereniging. Er was hier echter stankoverlast van een looierij in de buurt en overlast van illegale gokhuizen. Een sociaal zwak stadsdeel dus. Waarom Hertha juist hier een tehuis voor haar Thomas

gekozen heeft, is onduidelijk, misschien via een krantenannonce. Beide echtelieden kwamen uit Zeeland en waren katholiek, hij 57 jaar en sjuwer op een scheepswerf, zij 49 jaar. Ze waren zeven jaar getrouwd en hadden geen kinderen.

Gelukkig vond Hertha al medio mei een baantje als kokkin: bij de familie Pierot in de voorname Mathenesserlaan 412. De toen 29-jarige Felix Pierot was scheepsmakelaar bij de nog steeds bestaande, nu in New York gevestigde firma Jacq Pierot & Sons Inc. Hij was kort daarna ook viceconsul voor Joegoslavië en getrouwd met Roza Wijnbergen, 27 jaar, bij wie hij vier kinderen had. Hertha schreef haar ouders op 24 mei: "die Stelle ist nicht die, die ich suchte, viel Streß Arbeit wenig zu kochen, und Rotterdam ist nicht die geeignete Stadt um hohes Salaris[?], Lohn zu bekommen, nur den Haag und Amsterdam kommt in Betracht dort bezahlt man viel! [...] das Haus ist ziemlich groß! viel Arbeit!"⁸⁰ Bijna drie weken later schrijft ze haar vader: "Meine Dame ist noch jung und sehr geplagt mit den vier sehr lebhaften Kindern [...]. Frau Pierot hat Angst, denk ich, das es mir zu viel Arbeit ist und daher stets liebenswürdig [...]"⁸¹

De situatie van het echtpaar Van 't Westeinde-Hest was bij nader inzien toch slechter dan Hertha eerst dacht, "Thomas war ganz und gar verschmutzt und klebte auf und rief!" Mevrouw Pierot raadde Hertha toen het kindertehuis 'Bergsteyn' in Hilligersberg aan.⁸² Kennelijk was het adres in de Watergeusstraat ook als overgang bedoeld, want ruim een week later, op Pinksterzondag 24 mei, bracht Hertha baby Thomas al daarheen. Om het pleeggezin niet voor het hoofd te stoten - "die Fischerleute weinten fast als ich Thomas holte!" - zei ze dat hij naar zijn grootouders in Wenen zou gaan. Ze liet haar ouders een brief aan het echtpaar sturen met het bericht dat het goed met Thomas ging.⁸³ Wederom een verzonnen verhaal, wederom theater.

*Kindertehuis 'Bergsteyn' (linker van de drie huizen rechts) in de jaren vijftig.
Foto: Collectie Gemeentearchief Rotterdam*

Kindertehuis 'Bergsteyn'

De volgende halte voor de kleine Thomas was een tehuis speciaal voor onwettige kinderen. Het was al in 1927 opgericht en werd in 1931 door twee ongehuwde, toen 30-jarige tweelingzusters, Catharina en Elisabeth Tates, geleid. Catharina (†1933) was de directrice en ook verpleegster. Het tehuis was sinds een jaar in huize Hermanda, Straatweg 173, tussen de twee Bergse Plassen (dus aan het water) in Hilligersberg ondergebracht.⁸⁴ Het had 25 plaatsen en kostte f 7 (nu meer dan € 55) per week (volgens Aloisia Ferstl zelfs f 7,50).⁸⁵ Eind 1932 verhuisde het naar een beter gebouw.⁸⁶ Pas 1967 werd het opgeheven.

De afstand tot de Van Musschenbroekstraat in Schiedam was bijna tien kilometer, een hele tocht voor Hertha, "eine gute halbe Stunde", zoals ze zelf al op de eerste dag merkte.⁸⁷ Haar vader schreef ze op 11 juni: "[...] jeden Sonntag besuch ich Thomi, von 12-1 Uhr Mittags. Thomi siht sehr gut aus, ist nun wieder rein und sauber[,] in dem Raum sind noch sechs Wiegen, alles gesund aussehende Kinder, den letzten Besuchtag heulte Thomi als ich kam und länger als zwanzig Minuten kann man nicht bleiben, auch darf mann das Kind nicht aus der Wiege nehmen, also nur angucken, oft ist es schwer aber nun keinen Gefühlen nachgeben, es hindert am Vorwärtkommen."⁸⁸

Zeer enthousiast was Hertha dus niet, maar in de gegeven omstandigheden was het voor haar misschien het beste. Maar of het dat ook voor Thomas was, blijft de vraag, want reeds op de dag van de verhuizing naar Bergsteyn bekende zij haar ouders: "mein Thomas freut mich recht[,] er kukt mich zwar ganz fremd an[,] wenn er immer so herum wandern muß[,] der Kleine!"⁸⁹ Lag hier de kiem voor de latere psychologische structuur Bernhard?

In augustus volgde Hertha's volgende verslag: "Ich war nun bei Thomy, der Liebling sieht so gut aus, hat zwei Zähnen, guckt mich oft immer sehr schön an und lacht, lacht als ob er über meine Traurigkeit lachen möchte." Daarna volgt een interessant aanbod: "Heute frug mich die Kinderschwester[,] die Thomy betreut[,] ob ich nicht ein Photo wollte da morgen der Fotograf kommt zu den Kindern und ich wollte doch so gerne auch eines schicken, also stimmte ich bei, der Spaß kostet 3,50 [jetzt etwa € 22], 6 Stück, eins bleibt der Schwester".⁹⁰ Die foto wordt nu in het Thomas Bernhard-Archiv bewaard. Het toont de drie maanden oude Thomi met een flinke haardos op de arm van een verpleegster.⁹¹ De geportretteerde heeft vermoedelijk later dit plaatje zelf becommentarieerd: "Ich war reizend, mit großen langen Locken, lieb zum Anschauen".⁹² Het was dus voor de kleine Thomas waarschijnlijk het relatief beste onderdak in die tijd. Misschien een goede reden om ook dit huis - dat nog altijd bestaat, als linker van een rijtje van drie - van een herdenkingsplaque te voorzien?⁹³

Baby Thomas gefotografeerd in 'Bergsteyn'.

Foto: Collectie ThBA

Basilius Mazurowski. Foto: Het Utrechts Archief, Archief Franciscanen Nederland

In mei had nog een andere belangrijke gebeurtenis plaatsgevonden: Hertha kreeg bezoek van een pater Basilius Mazurowski, "gesandt aus Heerlen", zoals ze verondersteld.⁹⁴ Hij kwam uit het Pruisisch-Poole Zempelburg (nu Sępólno Krajeńskie), was toen 57 jaar en geestelijke bij de emigrantenopvang van de Holland-Amerika-lijn, actief voor de St. Rafaëlsvereniging voor de opvang van Duitse en Poolse immigranten en voorzitter van de 'Katholischer Deutscher Mädchen-Verein'. Hij was in dienst van de parochiekerk H. Antonius van Padua, ook 'Bosjeskerk aan het Bosje' genoemd, op de Rechter Rottekade 63 (in 1940 verwoest).⁹⁵ Hij was volgens Hertha van plan haar te bekeren, hij wilde "mir nun weiter Unterricht geben! Aber das läßt sich ja nicht machen den[n] da müßte ich mehr Zeit dazu haben!"⁹⁶ Vele jaren later zal Caroline Weiss' dochter Hertha's zoon daarover schrijven: "Ich weiss auch noch einen Tag[,] das[s] ich mit Ihre Mutter in Rotterdam zur Kirche ging, Sie wurde dort gefirmt. Jetzt nachher kann ich nicht sagen, ob Sie dies freiwillig gemacht hat, oder gedacht hat 'jetzt wo Sie schon unter den Wölfen ist müßte Sie mit heulen[!], denn die Kirche in Holland war damals viel fanatischer wie hier in Österr."⁹⁷

Haar ouders hadden zich ertegen verzet, een bevestiging op die leeftijd was ongebruikelijk, maar "doch entweder hat die Kirche Hertha so unter Druck gesetzt oder Sie erwartete dadurch materieele[!] Zuwendung der Kirche. Sicherlich um diesen Weg nicht ganz alleine zu machen, nam Sie mich als Kind mit, denn so kinderliebend war Sie gar nicht."⁹⁸ Het blijft de vraag of dit verhaal waar is.

Of ze genoeg tijd had of niet, Hertha schijnt in deze maanden een beetje van haar vrijetijd te hebben kunnen genieten: vroeg op Pinksterzondag, de dag waarop ze Thomas naar het tehuis 'Bergsteyn' bracht, had ze de hele dag verder vrij, "der Himmel ist wolkenlos und blau, freue mich schon sehr ins Freie zu kommen. Ich war nun einige Stunden längs dem Hafen spazieren, fühle mich recht angenehm erfrischt, überhaupt kommt mir alles so köstlich, wunderbar vor, auf das Monatlange abgestoßen sein von der Welt! Auch körperlich fühl ich mich kräftig gut und mutig!" Maar ook: "Rotterdam ist eigentlich keine schöne Stadt ziemlich viel Schmutz auch viele stinkende Kanele wenig Anlagen[?!] Riesige Schiffe aller Art sind hier verankert, still liegen sie müde im Hafen meist sind die Schiffe bewohnt kleine niedliche Fenster viel Blumen."⁹⁹

Medio juni maakte Hertha nieuwe plannen: ze wilde een nieuwe baan zoeken, nu in Den Haag vermoedelijk omdat men hier meer verdiende. Verder wilde ze rond 1 juli Thomas naar haar ouders in Wenen brengen, doorwerken tot eind september en dan ook naar Oostenrijk terugkeren. Er waren problemen in huize Weiss: Herr Weiss was werkloos, Frau Weiss moest daarom het brood verdienen, hun kind was elders ondergebracht, de stroom was afgesloten, ze moesten de woning verlaten. Er waren ook problemen in het algemeen: steeds meer Duitse en Oostenrijkse meisjes kwamen naar Nederland, omdat men hier meer verdienen kon en daardoor gingen de lonen omlaag. "Nur hatt man sehr

gerne Österreicher, da die Holändischen Mädchen nicht so viel arbeiten," stelde haar vader haar medio juni gerust. Hij voegde er twee maanden later nog aan toe: "Man nimmt gerne Österreicher, da die Holländer ziemlich langsam und nur ihre Pflicht erfüllen, keine Hand breit mehr."¹⁰⁰

Waar Hertha in deze periode gewoond heeft, is wat onduidelijk. Sinds medio juni woonde ze in de Rotterdamse Tidemanstraat 51B, maar raadselachtig is dat hier tot begin mei een Emmy Blankert, toen ook huisgenote van Aloisia Ferstl in de Al-lard Piersonstraat, woonde.¹⁰¹ In de tweede juliweek kreeg ze een kamertje in het huis van haar werkgever Pierot, maar verliet deze familie al weer begin augustus wegens slechte arbeidsvoorwaarden. In deze korte periode betrok ze, omdat de familie Weiss bezoek uit Oostenrijk had, bij Aloisia Ferstl een klein kamertje, dat ze al spoedig voor vast nam. Ze was nu werkloos en kon daarom op een zondag (2 of 9 augustus) met de familie Weiss een uitstapje naar Scheveningen meemaken. Daarover schreef ze haar vader opgetogen: "Ich kann den Eindruck nicht schildern, es bannt einem, man muß stehen bleiben und schauen, schauen, hören auch."¹⁰² De zee!

Dankzij een krantenannonce vond Hertha gelukkig spoedig een nieuwe baan als inwonende kokkin bij de familie Vinke, Heemraadssingel 115 in de Rotterdamse 'goudkust'.¹⁰³ Het gezin bestond uit Henk Vinke (36), directeur bij Vroom & Dreesmann, Jeanne Vinke-Trynes (32) en vijf kinderen, een zesde was op komst. Vinke was met de rijke, oorspronkelijk Duitse familie Dreesmann verwant, die altijd veel huispersoneel nodig had.¹⁰⁴ "Mein Zimmer ist sehr freundlich und groß - schön. Die kommende Woche fahren wir nach Bildhofen bei Ütrecht wo die Menschen ein altes Schloß gemihtet[?] haben, ich könnte 6 Wochen dort bleiben," schreef ze haar vader weer enthousiast. Al op de derde dag kreeg ze van mevrouw Vinke "einen großen Karton mit Kindersachen, alles eigends für Thomy passend, worüber ich natürlich recht froh bin, da ein armseeliges Jäckchen einen Gulden kostet."¹⁰⁵

Mevrouw Vinke in de woonkamer, 1938. Foto: collectie Gemeentearchief Rotterdam

De Delfshavense Schie met rechts de Spangesekade en diverse schepen, 1930. Foto: collectie Gemeentearchief Rotterdam

Men krijgt de indruk dat Hertha in Rotterdam niet alleen treurige, maar ook vrolijke dingen beleefd heeft. Maar Den Haag bleef lonken, echter met het bezwaar dat Thomas niet in haar nabijheid zou zijn. Begin 1932 zou ze alsnog in Den Haag een betrekking vinden.

Eind augustus vond vermoedelijk een *ommezwaai* plaats: Hertha was in paniek en had een schuldgevoel, omdat ze door de kosten voor 'Bergsteyn' haar ouders geen geld meer kon sturen en daarom 'Jam[m]er Briefe' uit Wenen kreeg. Van f 7,50 per week kon de hele famule in Wenen een week leven. Opnieuw was er dus de familiedwang uit Wenen. Met name Aloisia Ferstl was daarover zeer verontwaardigd, bekende ze vele jaren later: "Ich sagte [du hast] jezt ein Kind u. lasse die Leute endlich für sich selber sorgen. den[n] die Hertha hatte dass, wie ich v. ihr hörte schon imer getan. [...] [ich] sagte du hast jezt nur für dein Kind zu sorgen u. für dich, du hast genug getan." En: "man hatt sie imer ausgepresst wie eine Citrone, alles für den Vater, ich bekomme noch die Wut wen ich daran denke wie sie ausgenutzt wurde ihr Leben lang!" Toen Aloisia vervolgens Thomas in 'Bergsteyn' wilde bezoeken, "war es weg",¹⁰⁶ Hertha had hem uit 'Bergsteyn' opgehaald. De ouderlijke belangen waren kennelijk belangrijker dan die van baby Thomas. Het kind werd aan de grootvader opgeofferd.

Thomas verhuisde naar een nieuw, veel goedkoper adres - werd er "in Pflege gegeben"¹⁰⁷: een tot woonboot omgebouwde viskotter in de Delfshavense Schie, vlakbij de familie Van 't Westeinde in de Watergeusstraat. Precies zoals de woonboten, die Hertha al in Arnhem en hier, in Rotterdam, gezien had. Thomas Bernhard woonde nu dus op het water. Het was geen best, maar wel een goedkoop adres. Aloisia kon er niet tegen, ze ging er een keer naar binnen, "bin aber wieder weg[gegangen] weil ich nicht gegen die Haringluft kan, u. habe auch nicht weiter informiert."¹⁰⁸ De ironie wil dat Thomas Bernhard later een afkeer had van vissoep en zeevruchten in het algemeen.¹⁰⁹

In deze weken was er nog een volgende belangrijke ontwikkeling: via Aloisia had Hertha een *adoptiegezin* voor Thomas gevonden. De vriendin verzuchtte

later in een brief (de enige bron hiervoor): "hätte sie ihn doch adoptieren lassen bei diesen reichen netten Leuten[,] wäre ihr viell erspart geblieben, u. vor allem den Tomas!"¹¹⁰ Hertha wilde het echter niet, wilde dus het adoptiecontract niet ondertekenen.¹¹¹ Over dit adoptiegezin is helaas niets bekend. Pierot en Vinke waren het vermoedelijk niet. Er doet zich een werkelijke 'what-if'-vraag voor: wat zou er met Thomas Bernhard gebeurd zijn, als Hertha de adoptie geaccepteerd had? Was hij dan ook schrijver geworden? Om nog maar te zwijgen over de kwaliteit van zijn werk.

Gelukkig bleef Thomas hier nog korte tijd. Tussen 7 en 10 september reisde Hertha met de toen zeven maanden oude Thomas naar haar ouders in Wenen, die hem voorlopig zouden opvoeden. Hertha ging een paar maanden later terug naar Rotterdam en had dan een reeds lang gewenste baan in Den Haag, bij een margarinefabrikant. In mei 1932 keerde ze definitief naar Oostenrijk terug.¹¹²

Thomas Bernhard en Nederland

Heeft Thomas Bernhard later nog ooit Nederland, laat staan Heerlen bezocht? Men zegt altijd nee, maar dat klopt niet. Hij was hier in 1961, misschien 1962.

In die tijd maakte Bernhard in Bonn kennis met Gräfin Ludmilla Stolberg. Met haar reisde hij in haar auto naar het grafelijk slot Puth in Voerendaal (later woonde hier de NAVO-chef Von Kielmannsegg) en van daar naar Heerlen. Op bijna hilarische wijze vertelde hij in een interview: "Ich war dann einmal dort, das Interessante an dem Ort, das ist ein Kohlenrevier, ein riesiges, wo so Riesenkohlenhalden sind, und da stehen die Häuser alle schief, weil der Boden bricht ja über den Kohlenflößen ein, und da sinken die Häuser ein. Die Häuser stehen alle schief, aber die Vorhäng' hängen alle grad'. Ist ein unglaublich schönes Bild. Dort bin ich geboren. Vielleicht war das Kloster auch schief. Ich weiß es nicht. Das hab' ich nimmer g'funden. Vielleicht ist es ganz eingestürzt. Mit den g'fallenen Mädchen ist das Kloster auch g'fallen."¹¹³

In 1966 was Bernhard bij Graf Alexander von Uexküll in Brussel¹¹⁴, mogelijk wilde hij vandaaruit Aloisia Ferstl, toen al getrouwd, in Rotterdam bezoeken¹¹⁵, wat echter niet doorging.

Invloed op leven en werk?

In Bernhards oeuvre is bij mijn weten geen tekst te vinden, waarin zijn eerste levensmaanden in Nederland tot uitdrukking komen – behalve dan de al aan het begin vermelde ondertekening van een krantenbijdrage met "Niklas van Heerlen" in 1950. In zijn theaterstuk *Am Ziel* (1981) laat hij zijn grootvader in Maastricht geboren zijn,¹¹⁶ alsof hij hem toen, bij zijn geboorte, in zijn nabijheid gewild zou hebben. In dit stuk treed ook een lam geboren zoon op, die van zijn moeder geen liefde ontvangt.¹¹⁷ In het algemeen kan men echter met een Bernhard-biograaf over Bernhards werk zeggen dat het "ständig auf diese dunkle kindheitliche Prähistorie zurückführt und den Ursprung von Weltmißtrauen, Kälte und Finsternis, von Trennung, Alleinsein und Brüchigkeit der Beziehungen aus solch ersten lebensgeschichtlichen Katastrophen erklärt."¹¹⁸ Hij koesterde een haat tegen kinderen, "[v]ermutlich, weil ich das alles in einer sehr verunglückten und unangenehmen Form selber erlebt hab."¹¹⁹

De invloed van zijn vroege jeugd op zijn latere leven is wat duidelijker. "Der Ort hat ja für jeden Menschen eine Bedeutung, eine große. Zwei Orte sind die wichtigsten, dort wo er geboren ist, und dort, wo er stirbt", heeft hij zelf eens gezegd.¹²⁰ En in een latere terugblik: "alles, woran das Kind sich 'anzuhalten versucht habe', war 'schon früh in Dunkelheit aufgelöst, war einfach über Nacht in Dunkelheit hinein verschwunden', 'das Alleinsein, das Abgeschnittensein, das Nichtdabeisein einerseits, dann das fortgesetzte Mißtrauen andererseits aus dem Alleinsein, Abgeschnittensein, Nichtdabeisein heraus. Und das schon als Kind'..."¹²¹ Hij voelde zich altijd een buitenstaander, hij was het gelukkigst in de auto op weg van A naar B, nooit in A of B.¹²² "Bin ich allein, will ich unter Menschen, bin ich unter Menschen, will ich allein sein."¹²³ Hij was tegelijk ook een volkomen autonoom, onafhankelijk individu: "Nur wer wirklich *unabhängig* ist, kann im Grund wirklich *gut schreiben*", was zijn credo.¹²⁴ Waarschijnlijk daardoor is hij ook nooit getrouwd, ook al had hij enkele onduidelijke relaties met vrouwen.

In de vijftiger jaren ontmoette hij de veel oudere Hedwig Stavianicek, die voor hem als een moeder was, die hem steunde, hem in zekere zin ook opvoedde, die hem "beinahe alles gelernt oder wenigstens verstehen gelernt habe."¹²⁵ Op deze wijze was zij de opvolgster van de toen recent overleden Hertha. "Überall hatte ich versagt, zuhause, von Anfang an, als Kind, als junger Mensch, in der Schule als Kind, als junger Mensch, in der Lehre, immer und überall", luidde het oordeel over zijn leven.¹²⁶

Hoe eindigden de protagonisten?

Directeur Clemens Meuleman stierf al tamelijk spoedig naar Thomas' geboorte in Heerlen, op 10 oktober 1932, en barones De Vos van Steenwijk, die ondanks haar principiële bezwaren Hertha toch verregaand geholpen heeft, op 29 juli 1978 in Laren.

Hertha Bernhard trouwde in 1936 met Emil Fabjan, met wie ze nog twee kinderen kreeg, Peter (1938) en Susanne (1940). Zij stierf op 13 oktober 1950 aan baarmoederkanker en werd in Henndorf begraven.¹²⁷ Hoe Thomas Bernhard de dood van zijn moeder vernomen en haar begrafenis beleefd had is tamelijk bizar: "Da entdeckte ich eines Tages unter der Rubrik *Todesfälle* der Zeitung [...] die Notiz: *Herta Pavian, 46 Jahre*. Das war meine Mutter. Sie hieß *Herta Fabjan*, es bestand kein Zweifel, das *Pavian* beruhte auf einem Hörfehler der Zeitung [...]. *Herta Pavian, 46 Jahre*, sagte ich immer wieder vor mich hin, *Herta Pavian, 46 Jahre*. Ich bat um Erlaubnis, zum Begräbnis nach Salzburg fahren zu dürfen [...]. In der Aufregung hatten die Meinigen vergessen, mir den Tod meiner Mutter mitzuteilen, jetzt sei ich da, also keine Vorwürfe. [...] Während ich mit meiner Grossmutter und dem Vormund hinter dem Sarg ging, wurde ich plötzlich von einem Lachkrampf befallen, mit welchem ich während der ganzen Zeremonie zu kämpfen hatte. Immer wieder hörte ich das Wort *Pavian* von allen Seiten, und ich war schließlich gezwungen, noch vor Ende der Zeremonie den Friedhof zu verlassen. *Pavian! Pavian! Pavian!* schrie es mir in die Ohren, und ich verließ fluchtartig und ohne die Meinigen den Ort und fuhr nach Salzburg zurück. Ich verkroch mich in einem Winkel der Wohnung [seiner Mutter] und wartete zutiefst erschrocken die Rückkunft der Meinigen ab."¹²⁸

Aan de gedachtenis van zijn moeder wijdde Bernhard in zijn bundel *Auf der Erde und in der Hölle* (1957) dit gedicht:

Yeats war nicht dabei

(Der irische Dichter William Butler Yeats rühmt in seinen Versen oft die Rückkehr in die ländliche Heimat)

*Meinen Namen
nehmen die Äcker nicht an,
die Wiesen schicken mein Leben
zurück in die Städte;
die Bäume ziehn ihre Wurzeln zurück,
die Bäche schleißten den Mund,
wenn ich ins Dorf
zum Grab der Mutter geh'.
Keiner gibt mir den Krug und sagt,
ich soll ihn austrinken,
keiner macht sein Bett auf
für mich.
Wenn sie wüßten, wie
mich friert!
In den Wäldern und
hinter dem Haus
beichtigen sie mich der Lüge.*

Thomas' biologische vader Alois Zuckerstätter trouwde 1938 (een 'moetje'), kreeg een dochter, Hilda (dus niet vijf kinderen, zoals Bernhard dacht), en stierf op 2 november 1940 in Berlijn, waarschijnlijk door zelfdoding.¹²⁹ Zijn zoon wist er vaag iets van.¹³⁰ Pas kort na diens dood ontdekte Louis Huguet, onderzoeker van Bernhards leven, zijn halfzuster. Thomas' grootvader stierf in 1949, zijn grootmoeder pas in 1965.

Dan Hertha's vriendinnen. Haar dorpsgenote Martha Neymayr wilde samen met Aloisia Honkoop-Ferstl eind augustus 1973 Thomas Bernhard in Ohlsdorf bezoeken om hem de geschiedenis van zijn conceptie te vertellen, maar de dag voor het bezoek kwam zij bij een auto-ongeluk bij Salzburg om het leven.¹³¹

Caroline Weiss ging met haar dochter in 1939 terug naar Oostenrijk, aan het eind van de oorlog volgde haar man. Zij stierf in 1986.¹³² Aloisia Ferstl keerde in 1946 ook naar Oostenrijk terug, huwde daar in 1954 de Nederlander Peter Honkoop en kwam toen met hem definitief naar Nederland. Medio tachtiger jaren bezocht zij Bernhard in Ohlsdorf om hem alsnog over zijn eerste levensmaanden te vertellen, maar ze was geen moment met hem alleen en zag er dan uit discretie vanaf. Zij stierf in 1991 in Rotterdam.¹³³ Het lijkt wel of zijn geboorteverhaal hem niet bereiken mócht.

Alois Zuckerstätter, 32 jaar (1938),
en Thomas Bernhard, 14 (1945) en ca. 32 jaar
(1962) oud. Foto's: M. Mittermayer, Thomas
Bernhard (Frankfurt/M: Suhrkamp, 2006).

En tenslotte de schrijver zelf. Hij stierf, na een leven vol theaterstukken en strijd, aan de gevolgen van zijn longziekte op 12 februari 1989 in het huis van zijn halfbroer Peter Fabjan in Gmunden en werd vier dagen later in Grinzing bij Wenen begraven.

Thomas Bernhard zelf over zijn afkomst

In *Ein Kind* blikt Thomas Bernhard uitvoerig op de moeilijke verhouding met zijn moeder en de rol van zijn vader daarbij terug:

"Meine Mutter war mir nicht gewachsen. In [vorkommenden] Fällen [...] schlug sie wild auf mich ein, meistens mit dem auf dem Küchencasten liegenden Ochsenziemer, ich kauerte, nach Hilfe schreiend, im Bewußtsein allerhöchster Theatralik in der Küchen- oder in der Zimmerecke, mit beiden Händen meinen Kopf schützend. Bei der geringsten Gelegenheit griff sie zum Ochsenziemer. Da mich die körperliche Züchtigung letzten Endes immer unbeeindruckt gelassen hat, was ihr niemals entgangen war, versuchte sie, mich mit den fürchterlichsten Sätzen in die Knie zu zwingen, sie verletzte jedesmal meine Seele zutiefst, wenn sie *Du hast mir noch gefehlt* oder *Du bist mein ganzes Unglück, dich soll der Teufel holen!* *Du hast mein Leben zerstört!* *Du bist an allem schuld!* *Du bist mein Tod!* *Du bist ein Nichts, ich schäme mich Deiner!* *Du bist so ein Nichtsnutz wie dein Vater!* *Du bist nichts wert!* *Du Unfriedensstifter!* *Du Lügner!* sagte. Das ist nur eine Auswahl ihrer von Fall zu Fall gegen mich ausgestoßenen Verfluchungen, die nichts als ihre Hilflosigkeit

mir gegenüber bewiesen. Tatsächlich hatte sie mir immer das Gefühl gegeben, daß ich ihr zeitlebens im Wege gestanden bin, daß ich ihr vollkommenes Glück verhindert habe. Wenn sie mich sah, sah sie meinen Vater, ihren Liebhaber, der sie stehengelassen hatte. Sie sah in mir ihren Zerstörer nur allzu deutlich, das gleiche Gesicht, wie ich weiß, denn ich habe immerhin einmal eine Fotografie von meinem Vater gesehen. Die Gleichheit war verblüffend. Mein Gesicht war dem Gesicht meines Vaters nicht nur ähnlich, es war das *gleiche Gesicht*. Die größte Enttäuschung ihres Lebens, die größte Niederlage, als ich auftrat, war sie da. Und sie trat ihr jeden Tag, den ich mit ihr zusammen lebte, entgegen. Ich fühlte naturgemäß ihre Liebe zu mir, gleichzeitig aber immer auch den Haß gegen meinen Vater, der dieser Liebe meiner Mutter zu mir im Weg stand. So war die Liebe meiner Mutter zu mir, dem unehelichen Kind, immer von dem Haß gegen den Vater dieses Kindes unterdrückt, sie konnte sich niemals frei und in der größten Natürlichkeit entfalten. Meine Mutter beschimpfte nicht *mich* im Grunde, sie beschimpfte meinen Vater, der sich ihr entzogen hatte, aus was für einem Grund immer, sie schlug nicht nur auf *mich* ein, sondern auch auf den Verursacher ihres Unglücks, wenn sie mich schlug.“¹³⁴

Over deze betekenisvolle foto nog het volgende. Thomas Bernhard had in 1945 toevallig in een dorpje bij Salzburg de vader van zijn vader gevonden en kreeg toen van zijn andere grootvader “das Bildnis meines Vaters, das mir so ähnlich war, daß ich erschrocken bin. Ich steckte die Fotografie ein und rannte nachhause, und ich hatte mich nicht beherrschen können und mein Abenteuer meiner Mutter geschildert, ich hatte den Versuch gemacht, es zu schildern, da-zugekommen bin ich nicht, denn sobald ich meiner Mutter auch nur zu sagen angefangen hatte, daß ich den Vater meines Vaters ausfindig gemacht hatte, überschüttete sie mich mit Schimpfwörtern und verfluchte mich. Die Unvorsichtigkeit, ihr die Fotografie meines Vaters zu zeigen, war Grund genug gewesen, mir dieses Foto aus der Hand zu reißen und es in den Ofen zu werfen.“¹³⁵

Wat schreef Thomas Bernhard in ‘Ein Kind’ over zijn Hollandse tijd?

Het is natuurlijk gepast om tot slot de schrijver Thomas Bernhard zelf het laatste woord te gunnen. In zijn autobiografische geschriften blikt hij onder andere op zijn eerste levensmaanden in Nederland terug. De van zijn moeder gehoorde verhalen – eigen herinneringen aan die tijd had hij zelf niet, daarvoor was hij nog te jong – werden in zijn geest tot persoonlijke mythen, die hij levenslang gekoesterd heeft. Aan de hand van de biografische schets van zijn vroege jeugd hierboven kan men onderzoeken, welke elementen in zijn mythe kloppen en welke niet. De conclusie moet zijn dat zijn mythe aanzienlijk van de werkelijke gebeurtenissen – voorzover zij te achterhalen waren – afwijkt. Het is, ondanks – en misschien dankzij – alle vergissingen, een aansprekende samenvatting van de eerste vier maanden van zijn leven. De kern van zijn mythe vormen zijn uitspraken “Im Grunde bin ich ein Meermensch” en “ich bin ein Kind des Meeres”, die veel voor hem betekend heeft, want enkele decennia heeft hij steeds wegens zijn longziekte vooral aan de Middellandse Zee willen verblijven, omdat hij hier het beste zijn werken kon schrijven.

In de volgende tekst van Bernhards hand geef ik telkens in cursief en tussen vierkante haken aan, wat er eigenlijk niet klopt.

“Neunzehnhunderteinunddreiig, als ich geboren wurde, war mein Geburtsort nicht zufällig Heerlen in den Niederlanden, wohin meine Mutter auf den Rat einer in Holland arbeitenden Freundin aus Henndorf geflohen war in dem Augenblick, in welchem ich mich ganz entschieden zum endgültigen Eintritt in die Welt meldete, ich forderte ein rasches Gebären. [...] Nun entflohen sie dem Ort ihrer Schande nach Holland, wo sie bei der erwähnten Freundin in Rotterdam Aufnahme fand [*nee, eerst Arnhem en Veenendaal*]. Kurz darauf war sie in Heerlen, in einem Kloster [*nee, een opleidingsinstituut voor vroedvrouwen*], das nebenbei auch noch auf sogenannte gefallene Mädchen spezialisiert war, von einem Knaben entbunden [...]. Ich soll ein fröhliches Kind gewesen sein. Meine Mutter, wie alle Mütter, eine glückliche. Henndorf entkam dem Skandal [...]. Ein Jahr lang getraute sich meine Mutter nicht, meinen Großeltern in Wien meine Geburt zu melden [*nee, al in september 1930 opgebiecht*]. [...] Die Möglichkeit, mich in dem Kloster bei Heerlen zu lassen, war nur kurz gewesen, meine Mutter mußte mich abholen [*nee, hij ging meteen mee*], in einem von ihrer Freundin geliehenen kleinen Wäschekorb reiste sie mit mir nach Rotterdam zurück. Da sie nicht ihren Lebensunterhalt verdienen und gleichzeitig bei mir sein konnte, mußte sie sich von mir trennen. Die Lösung war ein im Hafen von Rotterdam liegender Fischkutter [*nee, eerst nog Bergsteyn*], auf welchem die Frau des Fischers Pflegekinder in Hängematten unter Deck hatte, sieben bis acht Neugeborene [*nee, alleen Thomas*] hingen an der Holzdecke des Fischkutters und wurden jeweils nach Wunsch der ein- oder zweimal wöchentlich erscheinenden Mutter von der Decke heruntergelassen und hergezeigt.¹³⁶ Ich hätte jedesmal jämmerlich geschrien und mein Gesicht sei, solange ich auf dem Fischkutter gewesen sei, von Furunkeln übersät und verunstaltet gewesen, da, wo die Hängematten hingen, seien ein unglaublicher Gestank und ein undurchdringlicher Dunst gewesen. Aber meine Mutter hatte keine andere Wahl. Sie besuchte mich, wie ich weiß, sonntags, denn die Woche über arbeitete sie als Haushaltshilfe, um sich erhalten und die Gebühr für meinen Schiffsaufenthalt [*en in huize Bergsteyn*] bezahlen zu können. Der Vorteil war, daß sie auf diese Weise sozusagen die Welt kennenlernte, der größte Hafen Europas war dazu am besten geeignet. Mir ist nicht viel über diese Zeit bekannt. Immerhin kann ich sagen, daß ich mein erstes Lebensjahr, die ersten Tage abgerechnet, ausschließlich auf dem Meer verbracht habe, nicht am Meer, sondern auf dem Meer [*kern van de mythe: nee, slechts in een binnenhaven*¹³⁷], was mir immer wieder zu denken gibt und in allem und jedem, das mich betrifft, von Bedeutung ist. Dieser Umstand wird für mich lebenslänglich eine Ungeheuerlichkeit sein. Im Grunde bin ich ein Meermensch, erst, wenn ich am Meerwasser bin, kann ich richtig atmen, von meinen Denkmöglichkeiten ganz zu schweigen. Natürlich sind aus dieser Zeit keinerlei Eindrücke zurückgeblieben, allerdings, denke ich, prägt mein damaliger Meeraufenthalt meine ganze Geschichte. Manchmal kommt es mir vor, wenn ich den Geruch des Meeres einatme, als wäre dieser

Geruch meine erste Erinnerung. Nicht ohne Stolz denke ich oft, ich bin ein Kind des Meeres, nicht der Berge. [...] Ich war drei Jahre alt und hatte mehr gesehen als andere Kinder meines Alters, ich hatte die Luft der Nordsee, wenn nicht gar des Atlantik ein Jahr lang eingeatmet genauso wie den würzigen Geruch der Stadt Wien."¹³⁸

* Dr. Niels Bokhove is filosoof, literatuurhistoricus en freelance auteur/uitgever te Utrecht.

Thomas Bernhard aan de geliefde zee in Torremolinos, eind 1988.

*Foto: Thomas Bernhard et ses compagnons de vie.
Les archives (Paris: L'Arche, 2002)*

Noten:

1. L. Huguet, *Chronologie. Johannes Freumbichler, Thomas Bernhard* [Weitra 1995] (= *Chronologie*), 270.
2. M. Mittermayer, *Thomas Bernhard. Leben, Werk, Wirkung* [Frankfurt/M 2006], 25; *Chronologie*, 259.
3. Th. Bernhard, *Die Autobiographie. Die Ursache, Der Keller, Der Atem, Die Kälte, Ein Kind* [Salzburg, 2e dr., 2009] (= *Autobiogr.*: *Ein Kind*, 483.
4. Ik steun in het bijzonder op drie bronnen: *Chronologie. Johannes Freumbichler, Thomas Bernhard* (zie noot 1), de uitvoerige en precieze levenskroniek door de Franse germanist in Perpignan, Louis Huguet; het (niet door Huguet benutte) archief van de voormalige Heerlense 'Vroedvrouwenweekschool', Archief R.K. Vereniging Moederschapszorg te Heerlen bij het Sociaal-Historisch Centrum Limburg, Maastricht (SHCL); het Thomas Bernhard-Archiv (=ThBA) in Gmunden (A). Ik dank mevrouw M.J. Nieuwenhuijze, directeur van de Academie voor Verloskunde (Maastricht), voor haar toestemming tot inzage van de stukken betreffende Hertha Bernhard; Dr. Martin Huber, directeur van het Thomas Bernhard-Archiv, en Dr. Bernhard Judex voor hun gastvrijheid en hulp in het archief en Dr. Peter Fabjan, Bernhards halfbroer en beheerder van de Thomas Bernhard Privatstiftung, voor de toestemming tot inzage in de archivalia. En ik dank Manfred Mittermayer, Bernhard-biograaf, en Bernhard Judex voor het aanbod, dit oorspronkelijk Duitstalig artikel ook in het *Thomas Bernhard-Jahrbuch* op te nemen.
5. Vgl. Mittermayer, 20. Vgl. ook het echtpaar in *Der Weltverbesserer*: de vrouw steeds gedienstig en bescheiden fluisterend om haar man heen.
6. ThBA, Gmunden, dossier Huguet (= VL Huguet), Brief van L. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 13-4-1989. De vaak afwijkende schrijfwijze in de brieven van o.a. Hertha Bernhard is niet gecorrigeerd, wel is hier en daar de interpunctie aangevuld.
7. Mittermayer, 10, 26. In de psychologie wordt zo'n familiesituatie, waar geen individualiteit meer bestaat, vaak met egomassa aangeduid.
8. Mittermayer, 26.
9. *Autobiogr.*: *Die Kälte*, 400.
10. ThBA, VL Huguet, Brief van L. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 9-3-1989.
11. ThBA, VL Huguet, Brief van L. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 17-2-1989.
12. *Autobiogr.*: *Die Kälte*, 403, en *Ein Kind*, 497.
13. *Chronologie*, 183v, die de naam van het café "als ironische Anspielung auf einen 'höllischen' Geschlechtskampf à la Strindberg" opgevat ziet.
14. A.N. baron de Vos van Steenwijk, *Het geslacht De Vos van Steenwijk in het licht van de geschiedenis van de Drentse adel* [Assen/Amsterdam 1976], 394v, 399-402. Met dank aan mevr. barones G. de Vos van Steenwijk-Putman Cramer (Lochem) voor nadere informatie over haar schoonmoeder.
15. B. Henkes, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* [Amsterdam 1995], 46v, 52v; 'Het Dienstbodenvraagstuk', in: *Het Vaderland*, 15-7-1936, n.a.v. een artikel Th. van Lier in *Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheidsraad*; "De Duitse dienstbode in Nederland", in: *Het Vaderland*, 23-6-1931, gebaseerd op een jaarverslag van de 'Nederlandschen Arbeidsbeurs' in Oberhausen.
16. SHCL, Archief R.K. Vereniging Moederschapszorg te Heerlen (= AVMZ), Brief van Barones C. de Vos van Steenwijk aan Vroedvrouwenweekschool, 17-8-1930.
17. *Autobiogr.*: *Ein Kind*, 478.
18. ThBA, # 2.1.2.56. Brieven van H. Bernhard aan haar ouders, [16/28-7-]1930.
19. ThBA, VL Huguet, Brief van A. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 1-11-1988.
20. *Uit de Geschiedenis van de R.K. Vereeniging 'Moederschapszorg' te Heerlen. Bij gelegenheid van het 25-jarig jubileum 1912 – 15 Oct. – 1937* [Heerlen 1937], 33, 35; J. Jamar (red.), *Vroedvrouwenschool. 100 jaar Moederschapszorg in Limburg* [Hilversum 2009], 39, 91, 95, 99v.
21. SHCL, AVMZ, Brief van Barones C. de Vos van Steenwijk aan Vroedvrouwenweekschool, 17-8-1930.
22. SHCL, AVMZ, Brief van C. Meuleman aan barones C. de Vos van Steenwijk, 25-9-1930.
23. SHCL, AVMZ, Brief van Barones C. de Vos van Steenwijk an C. Meuleman, 6-9-1930.
24. SHCL, AVMZ, Brief van C. Meuleman aan barones C. de Vos van Steenwijk, 25-9-1930.
25. SHCL, AVMZ, Brief van Barones C. de Vos van Steenwijk aan C. Meuleman, 24-9-1930.
26. SHCL, AVMZ, Brief van C. Meuleman aan barones C. de Vos van Steenwijk, 25-9-1930.
27. SHCL, AVMZ, Brief van Barones C. de Vos van Steenwijk aan C. Meuleman, 12-5-1931; *Chronologie*, 185
28. *Chronologie*, 184.
29. Mittermayer, 9.
30. *Ibid.*, 11.
31. Niet 'Thalmanstraat 128 C', zoals *Chronologie*, 185. Het pand bestaat nog.
32. ThBA, B 455/2, Brief van L. Prusa aan Th. Bernhard, 4-3-1981.
33. SHCL, AVMZ, Brief van Barones C. de Vos van Steenwijk aan C. Meuleman, 7-10-1930.
34. SHCL, AVMZ, Brief van C. Meuleman aan barones C. de Vos van Steenwijk, 11-10-1930.

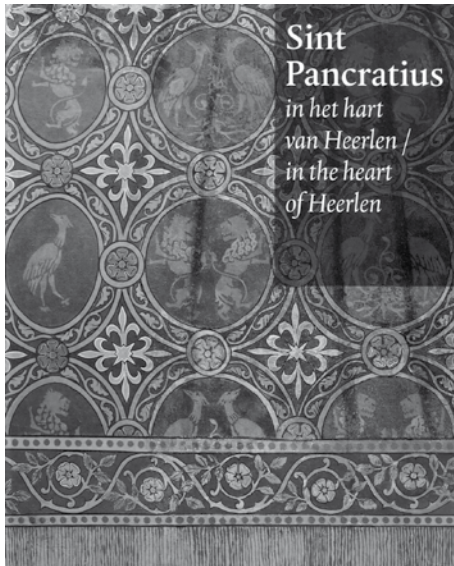
35. SHCL, AVMZ, Brief van Barones C. de Vos van Steenwijk aan C. Meuleman, 6-11-1930.
36. SHCL, AVMZ.
37. ThBA, # 2.1.2.57, Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 6-12-1930.
38. ThBA, # 3.2.41.1, Brief van C. Weiss aan A. Bernhard, 24-11-1930.
39. ThBA, # 2.1.2.57, Brief van H. Bernhard aan J. Freumbichler, 6-12-1930.
40. ThBA, # 2.1.2.58, Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 15-2-1931.
41. *Autobiogr.: Ein Kind*, 492.
42. *Chronologie*, 186 (naar *Ein Kind*, onbekende pagina).
43. ThBA, VL Huguet, Afschrift van doopbewijs van 12-10-1987.
44. Archief Gemeente Heerlen, Burgerlijke Standregister, Geboorteakte.
45. ThBA, VL Huguet, Brief van A. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 1-11-1988.
46. Werner Wögelbauer, "Leute, die ein Gespräch führen wollen, sind mir sowieso schon verdächtig" – Ein Gespräch mit Thomas Bernhard.' in: *Kultur & Gespenster*, Heft Nr. 2 ("Unter vier Augen"), Oktober/November/Dezember 2006, 176vv (geciteerd naar de Nederlandse vertaling van Peter Kolpa, <www.barreland.nl/files/InterviewBernhard.pdf>; de Duitse versie was helaas niet beschikbaar).
47. *Autobiogr.: Atem*, 325; K. Fleischmann, *Thomas Bernhard. Eine Begegnung...* [Frankfurt/M, 2006], p. 86.
48. ThBA, VL Huguet, Geboortemelding; ook bijgeschreven op de eerste inwonerskaart (RhH, Bevolkingregister Heerlen 1910-1940).
49. SHCL, AVMZ, Brief van C. Meuleman aan barones C. de Vos van Steenwijk, 10-2-1931.
50. SHCL, AVMZ, Brief van Barones C. de Vos van Steenwijk aan C. Meuleman, 11-2-1931.
51. SHCL, AVMZ, Brief van H. Bernhard aan barones C. de Vos van Steenwijk, z.d. [9-5-1931].
52. *Chronologie*, 214.
53. ThBA, VL Huguet, Brief van A. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 13-4-1989 (VL Huguet ThBA); *Chronologie*, 478ff.
54. *Chronologie*, 214, 215, 216, 218v, 221; *Autobiogr.: Ein Kind*, 401.
55. SHCL, AVMZ, Brief van C. Meuleman aan barones C. de Vos van Steenwijk, 14-2-1931.
56. P. Koenders, *Tussen christelijk réveil en seksuele revolutie. Bestrijding van zedeloosheid in Nederland, met nadruk op de repressie van homoseksualiteit*. Diss. [Leiden 1996], 109vv.
57. SHCL, AVMZ, Brief van C. Meuleman aan G. Velthuysen Jr., z.d. [febr. 1931].
58. Koenders, 89, 225. Vgl. J.N. van Munster, *Met zegen bekroond. Grepen uit de geschiedenis van veertig jaren der Nederlandsche Middernachtzending-Vereeniging* [Amsterdam, Middernachtzending-Ver., (1929)]: 'De ongehuwde moeder en haar kind', 69-89 (veel casuïstiek).
59. *Chronologie*, 188; ThBA, # 2.1.2.18, Brief van H. Bernhard aan haar ouders, z.d. [begin 4-1931].
60. ThBA # 2.1.2.29, Brief van H. Bernhard aan J. Freumbichler, z.d. [ca. 20-2-1931].
61. ThBA, # 2.1.2.18, Brief van H. Bernhard aan haar ouders, z.d. [begin 4-1931].
62. ThBA # 2.1.2.29, Brief van H. Bernhard aan J. Freumbichler, z.d. [ca. 20.2.1931].
63. SHCL, AVMZ, Brief van A. Bernhard aan C. Meuleman, 7-3-1931.
64. ThBA, # 2.1.2.18, Brief van H. Bernhard aan haar ouders, z.d. [begin 4-1931].
65. ThBA B 455/2, Brief van L. Prusa aan Th. Bernhard, 4-3-1981.
66. SHCL, AVMZ, Brief van C. Meuleman aan A.J.C. Schraag, 1-5-1931.
67. SHCL, AVMZ, Brief van W.B.A. Kolenberg aan C. Meuleman, z.d. [begin 5-1931]. Het 10-jarige meisje was de latere Luzia Prusa.
68. ThBA B 455/2, Brief van L. Prusa aan Th. Bernhard, 4-3-1981; ThBA, VL Huguet, Brief van L. Prusa aan L. Huguet, 2-7-1990.
69. SHCL, AVMZ, Brief van C. Meuleman aan W.B.A. Kolenberg, 4-5-1931; en brief van H. Bernhard aan barones C. de Vos van Steenwijk, z.d. [9-5-1931].
70. Fleischmann, 31.
71. SHCL, AVMZ, Brief van H. Bernhard aan barones C. de Vos van Steenwijk, z.d. [9-5-1931].
72. Het pand bestaat nog.
73. ThBA B 455/2, Brief van L. Prusa aan L. Huguet, 2-7-1990.
74. ThBA # 2.1.2.19, Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 24-5-1931 en Brief van L. Prusa aan L. Huguet, 2-7-1990.
75. ThBA B 455/2, Brief van L. Prusa aan Th. Bernhard, 4-3-1981. *Chronologie*, 188, geeft abusievelijk 'Peter van Musschenbroekstraat'. Het pand bestaat nog.
76. ThBA, VL Huguet, Brief van L. Prusa aan L. Huguet, 2-7-1990.
77. SHCL, AVMZ, Brief van H. Bernhard aan barones C. de Vos van Steenwijk, z.d. [9-5-1931].
78. SHCL, AVMZ, Brief van Barones C. de Vos van Steenwijk aan C. Meuleman, 12-5-1931.
79. ThBA # 2.1.2.19, Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 24-5-1931. *Chronologie*, 188, geeft abusievelijk 'Hübrecht' en 'Pierrella'. De man werkte dus niet op een bouwplaats, zoals Huguet meende. Het pand Watergeusstraat 107A is recentelijk door nieuwbouw vervangen.
80. ThBA # 2.1.2.19, Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 24-5-1931.
81. ThBA #2.1.2.59, Brief van H. Bernhard aan J. Freumbichler, 11-6-1931.
82. ThBA # 2.1.2.19, Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 24-5-1931.

83. Ibid.
84. Vgl. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 6 en 18-4-1929. Op dit adres was in 1931-32 ook Kindertehuis 'Hermanda' gevestigd (*ibid.*, 6-2-1931 & 20-7-1932), of was dit een andere naam voor 'Bergsteyn'?
85. *Chronologie*, 189; ThBA, VL Huguet, Brief van A. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 1-11-1988.
86. *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 8-10-1932. Op 1-6-1934 naar Statenlaan 164 (*ibid.*, 24-4-1934; Statenlaan 47 wordt nog vermeld in: *ibid.*, 12-1-1934; *Chronologie*, 189, geeft dit adres ook), daarna naar Straatweg 6.
87. ThBA # 2.1.2.19. Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 24-5-1931.
88. ThBA #2.1.2.59. Brief van H. Bernhard aan J. Freumbichler, 11-6-1931.
89. ThBA # 2.1.2.19. Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 24-5-1931.
90. ThBA 2.1.2.64 & VL Huguet, Brief van H. Bernhard aan J. Freumbichler, z.d. [9 of 16-8-1931].
91. ThBA, Fotoarchief.
92. Fleischmann, 138.
93. Literatuurcriticus Michaël Zeeman († 2009) heeft dit, zonder overigens de precieze plaats te kennen, al in 'Echt Oostenrijkse perfiditeit' voorgesteld, in: *De Volkskrant*, 27-2-2009.
94. ThBA # 2.1.2.19. Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 24-5-1931. Volgens *Chronologie*, 189, foutief 'Masurowski'.
95. *Chronologie*, 189v.
96. ThBA # 2.1.2.19. Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 24-5-1931.
97. ThBA B 455/2, Brief van L. Prusa aan Th. Bernhard, 4-3-1981.
98. ThBA, VL Huguet, Brief van L. Prusa aan L. Huguet, 24-4-1989.
99. ThBA # 2.1.2.19. Brief van H. Bernhard aan haar ouders, 24-5-1931.
100. ThBA 2.1.2. Houdringe, Eyckenstein (fam. Van Boetzelaer), Sandwijck.
106. ThBA, VL Huguet, Brief van A. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 1-11-1988 & 13-4-1989.
107. Fleischmann, 31.
108. ThBA, VL Huguet, Brief van A. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 1-11-1988.
109. Fleischmann, 48.
110. ThBA, VL Huguet, Brief van A. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 13-4-1989.
111. *Chronologie*, 191.
112. *Chronologie*, 191v.
113. Fleischmann, 30f.; vgl. K. Hofmann, *Aus Gesprächen mit Thomas Bernhard*. Erw. Ausg. [München 1991], 37.
114. H. Höller, *Thomas Bernhard* [Reinbek b. Hamburg, 8e dr., 2004], 60; Mittermayer, 37.
115. ThBA, VL Huguet, Brief van A. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 1-11-1988.
116. *Chronologie*, 198f.
117. Mittermayer, 119.
118. Höller, 30.
119. A. Müller, 'Gespräch mit Thomas Bernhard', in: Th. Bernhard, *Der Weltverbesserer* (Das neue Stück, 16) [Bochum 1980], 161.
120. Fleischmann, 117.
121. Naar Höller, 30.
122. Mittermayer, 45.
123. Mittermayer, 88. Vgl. Müller, 'Gespräch', 153.
124. Fleischmann, 110.
125. Mittermayer, 67.
126. *Autobiogr.: Die Kälte*, 393.
127. *Chronologie*, 191f., 207, 215, 220, 281.
128. *Autobiogr.: Die Kälte*, 443vv.
129. *Chronologie*, 215v, 221; *Autobiogr.: Die Kälte*, 403.
130. *Autobiogr.: Die Kälte*, 400; *ibid.: Ein Kind*, 557.
131. *Chronologie*, 461; *Autobiogr.: Die Kälte*, 401, 403v.
132. *Chronologie*, 66f.
133. ThBA, VL Huguet, Brief van A. Honkoop-Ferstl aan L. Huguet, 1-11-1988; *Chronologie*, 91v.
134. *Autobiogr.: Ein Kind*, 483v.
135. *Autobiogr.: Die Kälte*, 403.
136. Vgl. Fleischmann, 30v; Hofmann, 36.
137. Vgl. Fleischmann, 31.
138. *Autobiogr.: Ein Kind*, 496-499, 506.

SINT PANCRATIUS IN HET HART VAN HEERLEN

Boekbespreking en discussie over een nieuwe kijk op het oude centrum van Heerlen¹

Door Roelof Braad (red.), Frans Crutzen, Emile Ramakers en Lidwien Schiphorst*

In de late herfst van 2010 verscheen, ter gelegenheid van de ingebruikname van het ge-revitaliseerde kerkgebouw, een nieuwe boek-uitgave over de Heerlense Pancratiuskerk. Had deken Th. C. van Galen de hoofdrol bij het tot stand komen inclusief de fondsenwerving van de restauratie, ir. P.A.M. Mertens speelde een opmerkelijke dubbelrol bij de uitvoering èn bij de boekuitgave.

Hij droeg de hoofdverantwoordelijkheid voor de grootscheepse opknappbeurt van het interieur, daarbij terzijde gestaan door architect Wil M. Ummels. Daarnaast wist hij als hoofd-redacteur de betrokken kunst- en bouwhistorici en restauratie-experts te bewegen tot lovenswaardige tekstbijdragen, terwijl fotograferen en tekenaars interieur en omgeving van de kerk in beelden weergeven. Het woord

van dank van de oud-burgemeester van Heerlen, drs. P.H. van Zeil, spreekt dan ook van 'een beeld van een kerkgebouw', terwijl hij met waardering de vele instellingen, waaronder het kerkbestuur van de Pancratiuskerk, en de vele particulieren noemt die de benodigde gelden, de niet geringe som van € 1.700.000, bijeen brachten.

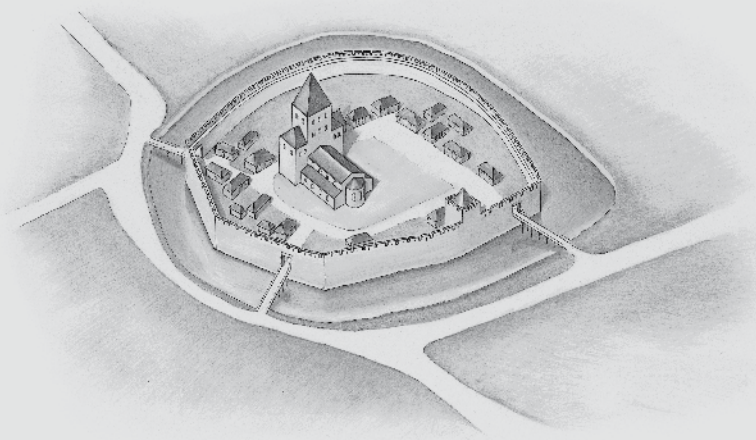
Sint Pancratius in het hart van Heerlen / in the heart of Heerlen door Piet Mertens (samenstelling en redactie) - [Nijmegen – Van Tilt, 2010], 192 blz., geïll., ISBN 978 94 6004 056 6, prijs € 24,95 - bevat tekstbijdragen van Sander van Daal, René Hoppenbrouwers, Piet Mertens, Mariëtte Paris-Vankan, Ellie Peerboom-van der Meer, Ad van Pinxteren, Peter te Poel en André Viersen. De foto's zijn van Kim Zwarts, Paul van Galen en anderen; de tekeningen van Grazyna Turolska en Gerrit Vroon. De Engelse vertaling werd verzorgd door Frances Kemp en Wouter Willemsen en de grafische vormgeving van het boek was in goede handen bij Piet Gerards Ontwerpers, Amsterdam/Heerlen.

Verbeeld heden en verleden

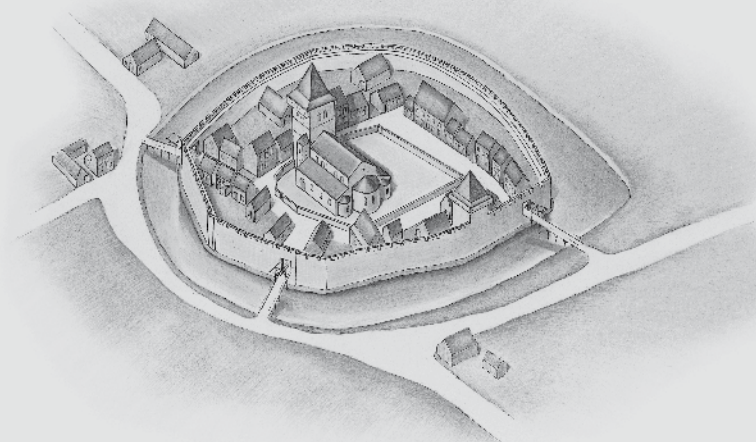
De nieuwe uitgave begint onorthodox, niet met een tekst met een verantwoording voor de selectie van de onderwerpen, maar met een reeks beelden: foto's van Kim Zwarts' *Rondgang* en een getekende geschiedschrijving van ir. André Viersen en Grazyna Turolska *Kerk en omgeving in vogelvlucht*.

De foto's van exterieur en het vernieuwde interieur benadrukken vooral de architectuur en vormgeving. Zwarts' zakelijke fotografie, bijna in tegenspraak met de boektitel die de kerk een plaats geeft in 'het hart van Heerlen', geeft een intrigerend beeld van traditioneel 'gegroeide' kerkarchitectuur met zware muren, bogen, gewelven en pijlers. Een genot om naar te kijken en te zien hoe de revitalisering wonderen heeft verricht met kerk en interieur.

Tere kleuren en duidelijke belijning in negen door Grazyna Turolska getekende situaties suggereren zekerheid van de historie van kerk en omgeving tot in het verre verleden, te beginnen met het jaar duizend. Bouwhistoricus André Viersen interpreteerde met de eigen waarnemingen het door ing. Ellie Peerboom-

Schets van de Heerlense vesting in de 13de eeuw. Tekening: Grazyna Turolska.

Schets van fort en kerk na de bouw van de verdedigingsstoren uit 1394. De toren heeft al een spits, maar die moet later zijn aangebracht. Tekening: Grazyna Turolska.

van der Meer bijeengebrachte materiaal uit archieven, documentatiecollecties, archeologische aantekeningen en literatuur. In kleine en grote stappen volgen we moeiteloos en met enige instemming de wording van de kerk en omgeving. De tekst bij de tekeningen straalt die historische zekerheid gelukkig niet uit.

Ook in de tekstbijdrage van André Viersen en Ellie Peerboom *De kerk door de eeuwen heen*, geïllustreerd met plattegronden van Gerrit Vroon, rijzen twijfels over de vroegste tijd. Uitgebreid gaan de auteurs in op het westelijk deel van de kerk, waarvan slechts de toren en de muur tussen de toren en het schip resteert.² Ook zij betreuren het nog niet uitgevoerde archeologisch en meer uitgebreid bouwhistorisch onderzoek tijdens de afgelopen restauratie – onder andere ‘Het Land van Herle’ had daar vooraf al op aangedrongen. Zo’n diepgravend onderzoek had wellicht iets naders over nog altijd duistere historische feiten kunnen opleveren.

Van een dergelijk onderzoek inclusief de beredeneerde rapportage is echter afgezien, een gegeven waarover ook restauratiearchitect Piet Mertens zich in zijn bijdrage niet verder uitlaat.

De nieuwe vormgeving van de kerk

Mertens geeft in *Revitalisering* betreffende de restauratieve ingrepen een verklaring over wat noodzakelijk was, zoals ondermeer het tegengaan van scheurvorming en het verminderen van zitplaatsen. Hij onthult evenwel ook een persoonlijke intentie: hij wilde het gebouw dichter bij het concept van 1903 brengen, de uitbreiding onder leiding van architect Jos. Th. Cuypers. Daarom is de dagkapel, een uitbreiding van architect Peutz uit 1962, opgeheven en is de crypte onder het priesterkoor toegankelijk gemaakt. Door een nieuw decoratie- en inrichtingsplan oogt deze crypte nu weer als een volwaardig en eigentijds onderdeel van het godshuis. In de kerk zijn effen, lichte kleuren het meest in het oog springende nieuws. Pijlers en wanddelen zijn vrijwel alle ontdaan van de donkere voegen tussen de mergelstenen blokdelen, een decoratie uit begin 20ste eeuw(!). Het priesterkoor is verfrist met de oude groene muurdecoraties, schilderijen van ‘gordijntjes’ met bijbelse dierfiguren in omrande medaillons, die verborgen onder witsellagen nog bleken te bestaan. De engelen tussen de kleine ramen en de Majestasschildering in de apsiskalot waren te zeer beschadigd om een overtuigend tweede leven aan te gaan.

Kunst

Drs. René Hoppenbrouwers van Restauratie-atelier Limburg (SRAL) in Maas-tricht verhaalt in *De restauratie van de schilderijen en kunstvoorwerpen* niet alleen van het arbeidsintensieve herstel van de wandschilderingen. Hij beschrijft ook hoe zorgvuldig en effectvol de originele gordijn beschildering door de Akense kanunnik Mattias Goebbels na 1903 is aangebracht. Hoppenbrouwers licht gedetailleerd het onderzoek toe en belicht het herstellend werk van de stagiaires en medewerkers van SRAL, geïllustreerd met foto-opnames. Ook in de koepels van de transeptarmen waren zij maandenlang actief.

Conservator drs. Ad van Pinxteren van het Limburgs Museum in Venlo doet in *De gewelfschilderingen van Charles Eyck* verslag van de tot stand koming ervan tussen 1940-1946. Een grote som geld was destijds door de parochianen bijeen

gebracht ter gelegenheid van het veertigjarig priesterjubileum van pastoor-deken Nicolaije. Charles Eyck, die meer kerken in Limburg onder handen had gehad, kreeg de opdracht. Van Pinxteren gaat in op de voorstellingen in de twee koepels en wijst op de vele aan mediterrane architectuur ontleende elementen waartussen de bijbelse parabelscènes te vinden zijn, opgezet in Eycks losse, beweeglijke en gevoelige schildertoets.

Het eerste contact tussen Eyck en de Heerlense kunstenaar Eugène Laudy wordt toegelicht door mevr. drs. Mariëtte Paris-Vankan in *De gebrandschilderde ramen van Eugène Laudy*. Dit contact leidde in 1947 tot de eerste ramen van Laudy onder de gewelven van Eyck aan de linkerzijde. Werkte Laudy hier nog in de 'Limburgse barokstijl', in de zijbeukramen uit dezelfde tijd met zaligsprekingen zijn de figuren vlakker opgezet met opvallende handgebaren. Ook veranderen dan de toegepaste glasstukvormen van recht naar onregelmatig.

Een selecte verslaggeving van aanschaf van kerkinterieurstukken eind negentiende en begin twintigste eeuw volgen we aan de hand van Sander van Daal BA in *Historisme: het interieur van 1850 tot 1930*. Het is lovenswaardig dat er aandacht is voor dit tijdperk in de inrichtingsgeschiedenis van de Pancratius en dat stukken afkomstig uit de bekwaame religieuze ateliers Thissen, Oor, Windhausen, Te Riele, Ramakers & Zn, Nicolas en Oidtmann de revue passeren. Jammer is het ontbreken hier van het neogotisch en neoromaanse gouden, zilveren en koperen liturgische vaatwerk, kelken en kandelaars en de vele, vele textiele objecten die het laat negentiende en begin twintigste-eeuwse interieur sierden.

In Van Daals tweede tekstbijdrage *Vernieuwing: het interieur vanaf 1940* ontbreekt gelukkig niet het zilveren tabernakel uit 1969 van de Heerlense edelsmid Nico Huisman. Ook noemt Van Daal Harrie Koolen's panelen, de *Man van Smarten* en de *Aanbidding door Koningen en Herders*, evenals Frans Timmermans' houten beeldengroep *Heilige Familie* en de twee (!) jammer genoeg verloren gegane mozaïeken van Marianne van der Heijden. De meest recent verworven stukken: de monumentale achthoekige glaskroon van Magda Drummen (1996) en het bronzen borstbeeld van de jeugdige Pancratius van Hubert Bour (2008) zijn met fraaie foto's vertegenwoordigd.

Drs. Peter te Poel, conservator van de Bischoppelijke Collectie in het Maastrichtse Bonnefantenmuseum, besteedt in *Oude kunst – geschonken, gered en 'nieuw' verworven* aandacht aan de verguld zilveren cylindermonstrans, in 1603 geschonken door het echtpaar Fredericus van Schaesberg en Maria van Binsfelt, en de twee vijftiende-eeuwse houten beelden - een gekroonde Maria en de expressieve Christus-op-de-koude-steen. Het laatste beeld was gered tijdens een roerige periode en op een Heerlense zolder bewaard. Daar kwam het pas rond 1900 weer tevoorschijn. Uit eind achttiende eeuw opgeheven Luikse kloosters blijken enkele 'nieuw' verworven, kunsthistorisch interessante stukken toegevoegd aan Pancratius' kerkinventaris: de grijs overgeschilderde houten reliëfs met scènes uit het leven van Bruno en de panelen met de heilige Familie en met de kluisenaar Hiëronimus. Te Poel gaat in op de herkomst, de iconografie en onthult de Vlaamse zestiende-eeuwse maker van de panelen, de schilder Pieter Coecke van Aelst.³

Discussie

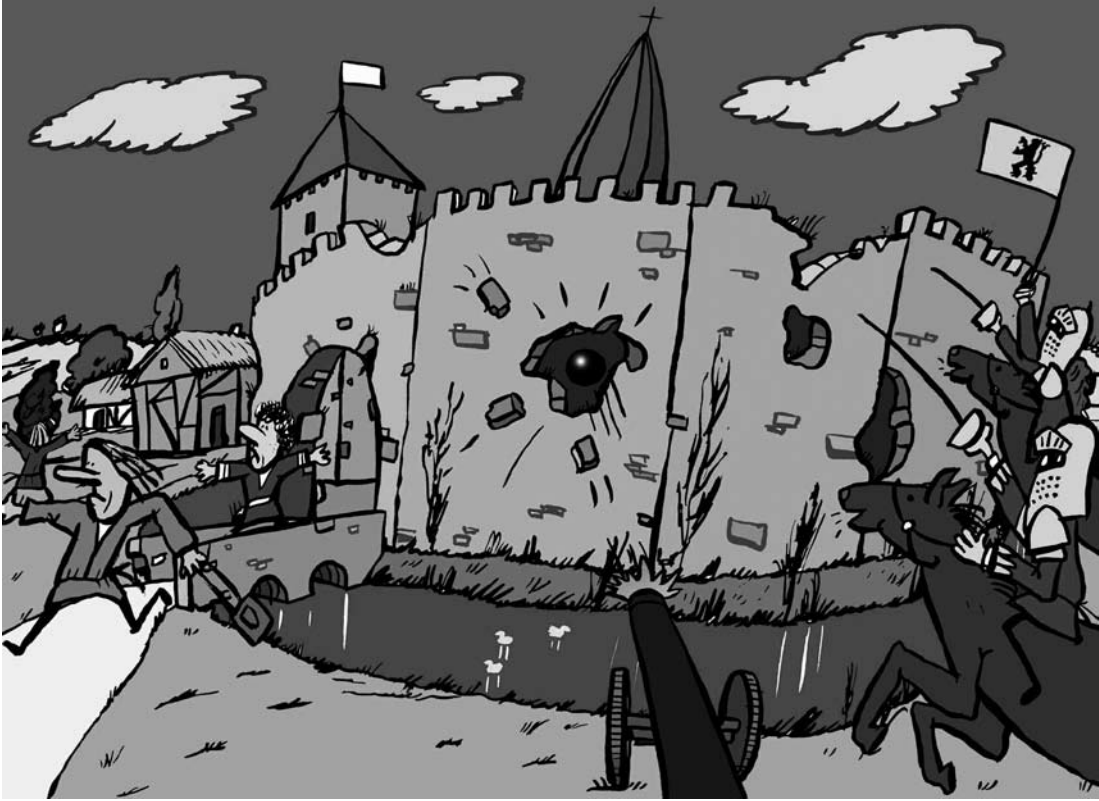
Deze mooi geïllustreerde boekuitgave, samengesteld rond de recente restauratieve ingrepen, nodigt uit tot lezen, een must lijkt ons voor elke in de historie van de stad geïnteresseerde. Er is aandacht voor het herstel en de waardstelling van het gebouw en van de inrichtingsstukken. De beide hoofdstukken over de geschiedenis van het kerkgebouw en zijn omgeving, de verbeelding van de Heerlense vesting en centrumplattegrond door de eeuwen heen, vragen echter om een nadere beschouwing. De discussie hierover onder de regionale historici vertegenwoordigd in de historische werkgroep van 'Het Land van Herle' is al enigszins op gang gekomen. Vastgesteld mag worden dat de auteurs/onderzoekers heel wat bronnen hebben onderzocht die in hun analyse hier en daar een nieuwe en betere kijk op eerdere beweringen over de kerk en vesting geven. Maar met die analyse van de vorming van de ontwikkeling van de kerk en vesting heb je echter te maken met vele (ook eerder beweerde) aannames, gebrek aan (vooral middeleeuwse) bronnen en het genoemde gebrek aan bouwhistorisch en archeologisch onderzoek. Wat de onderzoekers goed hebben gedaan, is de waarnemingen vergelijken met situaties elders en het is duidelijk merkbaar dat André Viersen zijn bouwhistorische vakkennis heeft ingezet. De illustraties geven daarom aanzetten tot discussie: waarom dit zo, waarom dat daar? Dit is heel erg positief. De discussie ervover wordt daardoor een stuk concreter.

Voorop staat dat heel wat nog nauwelijks onderzochte bronnen zijn opgespoord in diverse archieven, die eerdere onderzoekers als Damen, Van Hommerich, Jamar, Post, Van het Hooft, Bader en Tacken niet of nauwelijks bekeken hebben.⁴ Zo heeft Ellie Peerboom-van der Meer een hele uitgebreide documentatiecollectie aangelegd van kopieën en foto's, verzameld uit de soms met enige moeite teruggevonden archieven van het NAI, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed [Josef Cuypers en foto's van Mulders], het Nationaal Archief in Den Haag [ministerie Binnenlandse Zaken, dossier Cuypers 1901-1904 en bronnen die Munier in zijn artikelen over de kerk citeerde], het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden [aantekeningen van Victor de Stuers en archeologisch onderzoek]⁵, Bisdom Roermond [verbouwingen tot 1904], RHCL Maastricht [archief van Sprenger], Rijkheyt Heerlen [parochiearchief], Thermenmuseum [opgravingdocumentatie en cahiers Peters]. Het zwaartepunt van de doorgenomen bronnen ligt echter op de begin 20ste-eeuwse verbouwing, de daar gedane waarnemingen over eerdere verbouwingen en bij de waarnemingen tijdens opgravingen van vooral de tweede helft van de 20ste eeuw.

Uit al die geraadpleegde bronnen en de onderzochte literatuur is een redelijke weergave gegeven van de ontwikkeling van het (middeleeuwse) hart van Heerlen. Maar er blijven vragen. Vragen of de voorstellingen van zowel vesting als kerk wel houdbaar zijn na aanvullend onderzoek.

Vragen en nog eens vragen....

Binnen de historische werkgroep worden al geruime tijd vragen gesteld over de geschiedenis van hartje Heerlen. En de discussie laait op nu het boek er ligt. Een van de eerste onbeantwoorde vragen die zowel Jamar als Ramakers begin 2008 al stelden, is: ligt het begin van de Heerlense vesting inderdaad in het

Schets van de verwoesting van de vesting Heerlen in 1239. Tekening: Roel Meertens.

eerste kwart van de dertiende eeuw, heel speciaal in het jaar 1225? En: hoe zit het met de locatie? Het echte bewijs dat het in de archiefbronnen genoemde castrum identiek is met de sporen rond de Pancratiuskerk, moet nog geleverd worden.⁶

Kijken we naar het ontstaan van de ‘woontoren’ – nu Schelmentoren – en het bericht over de eerste kapel uit 1049 (in een akte uit 1065), dan komt al meteen de vraag bovendrijven of kapel en woontoren rond 1050 al verdedigbaar waren, dus van een gracht of ommuring waren voorzien. Uit de akte over 1049 blijkt dat niet expliciet. En: stond de in 1049 genoemde Andreaskapel wel op dezelfde plek als nu de Pancratiuskerk? Moeten we die niet eerder zoeken op de plek waar wellicht eerder een Romeinse tempel heeft gestaan? Of een andere vraag in dit verband: Is het geheel wel een groot ommuurd terrein, waarbinnen een kasteel en een kerk lag, vergelijkbaar met Antoing of Clermont sur Berwinne?⁷ Het is dus nog een vraag of de eerste tekening van de vesting in het nieuwe boek wel klopt.

Heeft niet de familie Van Ahre pas rond 1120 de woontoren en de kerk laten bouwen? Was er een omwalling omheen? De Schelmentoren heet in de oudste bouwelementen 12de-eeuws te zijn en een woontoren, maar in vergelijking met soortgelijke bouwwerken is dan het vloeroppervlak wel erg klein.⁸

Kijken we een eeuw verder in de geschiedenis, dan blijkt dat volgens de Rijkroniek van Jan van Heelu Heerlen in 1239 verwoest of veroverd is. Letterlijk vertaald staat er: ‘en Heerlen brak’. De rijkroniek is echter gemaakt na de slag bij Woeringen in 1288.⁹ Andere, meer eigentijdse kroniekschrijvers vermelden

Heerlen niet.¹⁰ In de tekst van het vredesverdrag van 1244 (gesloten te Roermond) is het onduidelijk of Theodericus II het recht krijgt om in zijn allodium Heerlen een versterking te bouwen of te herbouwen.¹¹ Om over 'herbouwen' volledige zekerheid te krijgen, zou eens een goede vergelijking gemaakt moeten worden met andere dergelijke forten uit die tijd.¹²

In de tweede helft van de 14de eeuw zijn er enkele ontwikkelingen die het aanzien van vesting en kerk opmerkelijk gewijzigd hebben. In 1379 wordt toestemming gegeven om de gracht aan te leggen.¹³ Was er dan eerder geen gracht? En in 1394 wordt tegen de Pancratiuskerk een toren gebouwd met verdedigingsfunctie om daarmee de Brabantse verdediging te versterken. Van Hommerich noemt deze toren een donjon. Maar het moet eerder een 'Wehrturm' – verdedigingstoren – genoemd worden. Een donjon is een 'Wehrturm', die tevens woning van de heer is en is daarmee groter in oppervlakte dan de Wehrturm. De nieuwe toren was dat beslist niet.¹⁴ En hoe heeft die toren er dan in zijn beginfase uitgezien? Zijn er voorbeelden van andere dergelijke forten?¹⁵ En tot wanneer heeft het fort eigenlijk gefunctioneerd? Misschien tot kort voordat de toren een spits heeft gekregen? Wanneer? We weten dat de spits er in 1606 vanaf waait.¹⁶ De verdedigingsfunctie is de toren dan dus al grotendeels kwijt. En verder vernemen we in de archieven dat in 1684 al een deel van de gracht is gedempt.¹⁷

In samenhang met bovenstaande probleemstellingen liggen er nog tal van onbeantwoorde vragen: Wat zijn eigenlijk de archeologische bevindingen tot nu toe? Wanneer werden de eerste delen van de wal gesloopt? Wat gebeurde er met de grachten? Wat gebeurde er met de bruggen? Hoe zit het met de archeologische dateringen? Welke bebouwing- of funderingsspooren zijn er eigenlijk binnen het fort gevonden?

Daarnaast geldt voor zowel kerk als vesting dat inzichtelijk zou moeten worden op welke momenten verbouwd, verbeterd, gerestaureerd en gesloopt is. Is er bijvoorbeeld opvolging gegeven aan de vraag voor het herstel van de kerk in 1670 of wal en poorten in 1776?¹⁸ Wat gebeurde er bijvoorbeeld aan het in- en uitwendige van de kerk in de eerste helft van de 19de eeuw, toen de Hervormde Gemeente een eigen kerk kreeg en het simultaan gebruik van de kerk eindigde?¹⁹

Diepgravend archiefonderzoek

Binnen het tijdsbestek voor de totstandkoming van dit boek bleek het niet mogelijk om bestaande vragen en nog andere bronnen nader te onderzoeken. Tijdrovend voor de bestudering van zowel de ontwikkeling van de Heerlense vesting als de kerk is het onderzoek bijvoorbeeld in de 17de- en 18de-eeuwse archieven van de classis Maastricht en vandaar in de archieven van de Staten-Generaal in het Nationaal Archief in Den Haag.²⁰ Voor de 19de eeuw zullen daar ook nog gegevens te vinden zijn in de archieven van de Rooms Katholieke Eredienst en het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Heel tijdrovend is het doornemen van de resoluties van de Staten-Generaal, de Raad van State, de verbalen van de commissarissen naar onze streken en de liassen van Maastricht en de landen van Overmaas van de 17de en 18de eeuw om gegevens over het onderhoud van de vesting op te sporen. Ze zijn een ware

Het enige stuk zichtbare walmuur staat nog achter de sacristie en is helaas niet publiek toegankelijk. Foto: R. Braad.

'Fundgrube' voor de geschiedenis van onze streken, maar helaas nog te weinig benut. Deels zullen voor onderzoek in deze archieven in het Heerlense schepenbankarchief bij Rijckheyt daarover wel aanknopingspunten te vinden zijn, maar om de volledige status van de daar aangetroffen stukken te vervolgen is het compleet doornemen ervan hard nodig.

En voor de 19de eeuw mag ook het Provinciaal Archief in het Regionaal Historisch Centrum in Limburg nog eens goed doorgenomen worden.²¹ Verder schijnt er nog een persoonlijk archief van Victor de Stuers in Wierden te liggen en ook in het archief van bisschop Van Bommel in het archief van het bisdom Luik zitten nog enige interessante gegevens.

En dan hebben we het nog niet over archiefbronnen uit de periode van voor pakweg 1632, waarvoor in het Algemeen Rijksarchief in Brussel intensief onderzoek nodig is in archieven als de Raad van Brabant en de Brabantse Rekenkamer en misschien ook de resoluties van de Staten-Generaal in Brussel/Simancas. Vooral in de (bijlagen bij de) rekeningen kan belangrijke informatie zitten over de kerk(toren), de vestingbouw, onderhoudswerkzaamheden en eventuele verbouwingen. Verder zit in mijn dossier nog een aantekening over een opmerking van een Noord-Limburgse collega dat in de Zweedse militaire archieven nog schetsen zouden zitten van vestingen in Limburg, een bron die zeker nog eens nagetrokken moet worden. En mogelijk zijn voor vroege bronnen nog verdere vindplaatsen aan te wijzen in binnen- en buitenland.

Van Hommerich deed tussen 1938 en 1975 al op diverse plaatsen enig onder-

zoek naar het 'landsfort'. In zijn nog niet geïnventariseerde, dus ontoegankelijke, collectie zit mogelijk materiaal dat verdere aanwijzingen kan geven om het proces van de wording van de Heerlense vesting en de inpassing in het Brabantse fortenstelsel – zo dat er geweest zal zijn – nader te duiden.

Conclusie

Al de gestelde vragen aan de studie en presentatie van de schetsen van de ontwikkeling van de middeleeuwse historische kern vragen om een antwoord en een nieuwe aanpak van de studie naar de Heerlense geschiedenis. Met andere woorden: onze regionale historici zouden zich eens moeten samepakken om projectmatig al de mogelijke archiefbronnen op te sporen, te beschrijven en te analyseren om die antwoorden te vinden. Handig is om dan vooral vergelijkend onderzoek te doen en ook architecten en opdrachtgevers uitgebreider te beschrijven. Dat zou moeten resulteren in een reeks van deelstudies, bijvoorbeeld door vooreerst eens aan iedere verbouwing een extra publicatie te wijden. En wie weet gaat een archeologisch, gecombineerd met een fundamenteeler bouwhistorisch onderzoek - vooral onder en om de kerk en bij en rond de vestingmuren – misschien toch nog eens lukken.

Voor dat alles zal er een goede subsidiepot opengetrokken moeten worden. Of de benodigde fondsen er komen, is natuurlijk twijfelachtig, want het is de vraag of het belang van de historische waarheidsvinding de investering waard is. Historici vinden van wel, maar de politiek en subsidiegevers denken daar meestal anders over. We moeten dus maar een nieuwe kans afwachten. Toch kan ondertussen het mogelijke gedaan worden met vrijwilligers en studenten om deelonderzoeken te kunnen afronden. Daarvoor zijn nu de gezamenlijke historici aan zet: zij dienen een startschot te geven door duidelijke onderzoeksvragen te stellen en deze in een geperiodiseerde lijst van studieonderwerpen, de zogenaamde 'leemtelijst', openbaar te maken en aan de universiteiten en onderzoeksinstituten aan te reiken. Hopelijk geeft die leemtelijst dan de nodige prikkels om intensief in de geschiedenis van hartje Heerlen te duiken. Dus: 'wordt vervolgd' ???

* Roelof Braad is stadshistoricus in Heerlen en hoofdredacteur van dit tijdschrift. Dr. Lidwien Schiphorst is kunsthistoricus. Drs. Emile Ramakers is historicus en Vakspecialist Limburg bij Centre Céramique/Stadsbibliotheek Maastricht. Frans Crutzen was archivaris en is thans priester en werkzaam als pastoor van de parochies Ransdaal en Klimmen en redactielid van de reeks Historische en Heemkundige Studies in en rond het Geuldal.

Nog aan het begin van de 20ste eeuw stonden er delen van de vestingmuur overeind (1915). De laatste grote stukken muur hebben eind jaren 1960 plaats moeten maken voor parkeerplaatsen. Foto: Collectie Rijckheyt, Heerlen.

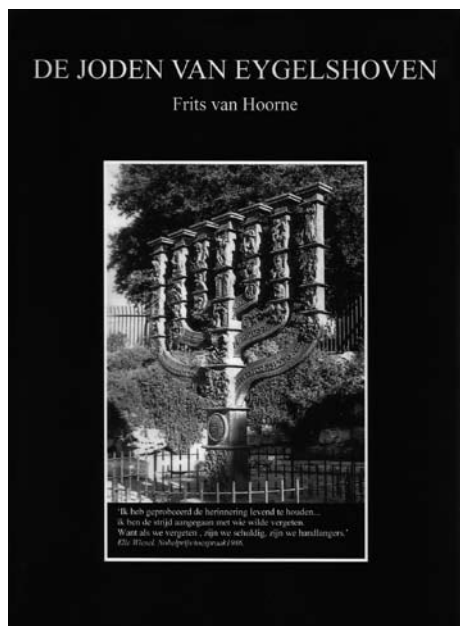
Noten:

1. Het verslag is een vervolg op de discussie over dit boek in de werkgroepvergadering van 'Het Land van Herle' op 10 januari 2011 en vanaf het kopje 'discussie' samengesteld uit e-mails van Roelof Braad met Emile Ramakers, Frans Crutzen, Lidwien Schiphorst en Ellie Peerboom-van der Meer, januari-maart 2011. Hierbij is dankbaar gebruik gemaakt van een notitie met vragen over de vesting van wijlen Jo Jamar van 26 december 2007 en een notitie van Emile Ramakers getiteld: *Het Landsfort Heerlen, vragen, antwoorden en meer vragen* van 2 januari 2008, die beiden in de werkgroepvergadering van Het Land van Herle op 14 januari 2008 als discussiestuk inbrachten.
2. Die muur is veel ouder dan de toren en illustreert het einde van een ontwikkeling van de westbouw.
3. Tot hier is de bijdrage voornamelijk van de hand van Lidwien Schiphorst.
4. Zie hiervoor de lijst van gebruikte literatuur in het boek of de literatuurverwijzingen bij het artikel van E. Ramakers, 'Heerlen in de late middeleeuwen', in: *PSHAL* 122[1986], 7-29. Alle artikelen zijn onder andere te raadplegen in de studiezaal van Rijckheyt, zie: www.rijckheyt.nl.
5. Hierin nog nader onderzoek nodig.
6. Castrum Heerlen wordt genoemd in: *Vita beati Gerlaci eremytae. De heilige van het Geuldal* (vertaling E. Lavigne en J. Dassen) [Houthem-Sint Gerlach 1990], 82. De Latijnse tekst luidt: 'de castro quodam vicine, quod Herle dicitur'. Dassen vertaalt (p. 63): 'een naburige stad, Heerlen genaamd'. J.G.M. Notten geeft in de toelichting op p. 82 aan, dat met 'castrum' een verstrekte plaats van betrekkelijk geringe afmetingen bedoeld wordt. Een niet-versterkte plaats heet 'vicus'. De datering ca. 1225 moet nog eens kritisch bekeken worden. Het is gewoon een gok: eerste helft 13^e eeuw. In de inleiding op de vertaling wordt de tekst weer 'rond het jaar 1225' gedateerd. Maar: het originele handschrift is verdwenen nadat de tekst ervan door Erasmus Ghoyee, proost

- van Sint-Gerlach, in 1600 is uitgegeven. Ramakers gaat in zijn artikel 'Heerlen in de late middeleeuwen' uitgebreid in op de datering van de *Vita*.
7. Met het laatste zou het volgens Albert Corten ook wel vergeleken kunnen worden. Zie: *Clermont sur Berwinne 1230-1980* [Clermont-sur-Berwinne 1980], 55. Over de kerk aldaar: 'Considérant la motte élevée sur laquelle elle [=l'église] était construite, les hautes murailles du cimetière qui l'entouraient et la proximité de l'ancien château, on peut croire qu'elle servit de refuge à la population contre les bandes de pillards dont la région a eu tant à souffrir. Il appert que l'ancienne église existait déjà au XIIIe siècle et ne comprenait qu'un nef et la tour'.
 8. W. Marres en J.J.F.W. van Agt, *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, deel V: De provincie Limburg, derde stuk: Zuid-Limburg, uitgezonderd Maasticht, deel 1* (MGK) [s Gravenhage 1962], 236-237 geeft als maten voor de begane grond: 6 x 3,5 meter, voor de verdieping 6 x 5 m. Volgens deze publicatie geldt de toren officieel als woontoren (zie ook: <http://de.wikipedia.org/wiki/Bergfried>, waar de woonfunctie amper genoemd wordt). Vgl. H. Hinz, *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg* [Keulen 1981].
 9. J.F. Willems ed., *Rymkronyk van Jan van Heelu betreffende de slag van Woeringen, van het jaer 1288, uitgegeven met ophelderingen en aenteekeningen* [Brussel 1836], 5-6.
 10. L. Bethmann ed., 'Annales Floreffiansensis', in: *Monumenta Germaniae Historica Scriptores* [MGH SS] XVI [Hannover 1849]. reprint [Stuttgart etc, 1963], 627 en 'Annales Parchenses', in: *MGH SS* XVI [Hannover 1849] reprint [Stuttgart etc, 1963], 607.
 11. Zie voor de tekst: F.C. Butkens, *Throphées de Brabant I, Preuves* [s-Gravenhage 1724], 85-86; R. Knipping, *Die Regesten der Erzbisshöfe von Köln im Mittelalter (REK) III-1* [Bonn 1909], nrs. 1122-1124. Ramakers geeft aan dat er een eerdere verwoesting van Heerlen geweest moet zijn en dat het dan hoogstwaarschijnlijk wel om herbouwen zal gaan: E. Ramakers, 'Heerlen in de late middeleeuwen', in: *PSHAL* 122[1986], 12-13.
 12. Zie voor een aantal van deze forten: J.F. Willems ed., *Jean de Klerk, d'Anvers, Les gestes des ducs de Brabant* [Brussel 1839] en noot 8.
 13. Archiv Schloß Haag, inv.nr. 2279,
 14. H. Hinz, *Motte und Donjon*, 74 en 109. De voorbeelden van donjons, die Hinz geeft, hebben een lange zijde van 10 meter of meer, dus veel meer dan in Heerlen het geval is.
 15. Vgl. mogelijk: O. Piper, *Burgenkunde, Bauwesen und Geschichte der Burgen* [München etc. 1905].
 16. *MGK*, 236 e.v.; L. Van Hommerich, 'De toren der Sint-Pancratiuskerk, donjon der vesting Herle', in: *Msg* 56[1947], 62-63. Th. van het Hooft en P. Post, *St. Pancratiuskerk Heerlen* [Heerlen 1985], 3
 17. W. Lindelauf, 'De vestingpoorten van Heerlen', in: *LvH* 2[1952], 116-117.
 18. Respectievelijk: J.T.J. Jamar, 'Heerlen 750 jaar Landsfort', in: *LvH* 25[1975], 65 en 67.
 19. Zie bijvoorbeeld: W.A.J. Munier, 'Het einde van het simultaneum in vier plaatsen met bijzondere aandacht voor Heerlen', in: *LvH* 54[2004], 113-133 en W.A.J. Munier, 'Financieringsproblemen van een restauratie van de Sint-Pancratiuskerk in de overgangsjaren na 1836', in: *LvH* 55[2005], 29-33.
 20. Hierin visitatierapporten over de toestand van de kerk, die meestal zijn doorgezonden aan de Staten-Generaal. De gegevens in het Nationaal Archief zijn vooral te vinden in de verbalen van de commissarissen-deciseurs en afgevaardigden van de Raad van State naar Maastricht.
 21. Bijvoorbeeld zitten in inv.nr. 11040 alle stukken met betrekking tot de verbouwing rond 1839 en onder inv.nr. 9229 en 9230 alle stukken met betrekking tot het werk aan de kerk in de periode 1862-1913. De ervaring leert dat de overheidsarchieven bijzonder veel stukken bevatten met betrekking tot de bouw en het herstel van kerken, met name sinds daarover in 1824 een Koninklijk Besluit is verschenen. Op provinciaal niveau bevatten de verbalen van Gedeputeerde Staten vaak erg interessant materiaal, net als dat van de dienst Waterstaat.

AANGESTIPT ...

Door Roelof Braad, Sander van Daal, Mark van Dijk en Martin van der Wijst

De Joden van Eygelshoven

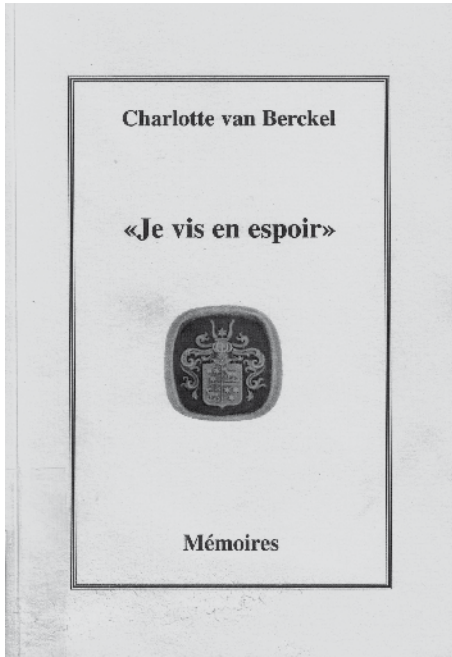
Door: Frits van Hoorne [Eygelshoven, Uitgeverij-Grafisch Bureau Wiel Eijdem, 2010], 242 p., geïll. ISBN/EAN: 978-90-813726-4-0. € 19,75.

De auteur heeft heel veel moeite gedaan het levensverhaal, de genealogie en de geschiedenis van de acht uit Eygelshoven gedeporteerde en omgekomen joden te achterhalen en te verwoorden. Hij doet dat op zijn heel eigen, emotioneelere wijze, vanuit zijn religieuze achtergrond. In het eerste deel, de eerste 106 blz., verhaalt hij hun lot, wie ze waren en hoe ze aan hun gruwelijke eind kwamen. Het tweede deel 'Mijn God, hoe kon dit gebeuren?' geeft in (zeer) kort bestek een samenvatting van het antisemitisme in Europa van Romeinse tijd tot heden en daarna het verhaal, samengevat uit literatuur, over wat er met de joden tijdens het nationaal-socialistische regiem van Hitler gebeurde. Bij dit alles is de auteur nogal kritisch over de collaboratie van Nederlandse overheden en functionarissen. Met name heeft hij een mening over de toegepaste strafmaat (ook voor enkele bekende Limburgse NSB'ers) door Justitie bij de berechting na de oorlog. Doordat de betreffende samenvattingen zijn geschreven uit deze kritische houding, moet ik constateren dat dit helaas in het boek het gebeurde niet altijd in de goede historische context plaats. Gelukkig beschouwen historici de laatste decennia de houding en het 'massale verzet' van de Nederlanders in de oorlog objectiever en kritischer en daarbij blijkt dat de houding van de Nederlanders best een stuk beter had gekend. Inderdaad moet je - zeker met het oog op morgen - het geheel van het gebeurde kritisch bekijken. De bodem voor die kritiek moet dan wel een historisch controlebaar fundament hebben en dat is was ik een beetje mis in dit boek: er is geen annotatie – de gepubliceerde documenten en een korte, onvolledig genoteerde literatuurlijst ten spijt.

Het laatste hoofdstuk (9) 'Eygelshoven, een typisch grensdorp' had deel III mogen zijn. De oorlogswederwaardigheden worden voor dit grensdorp nog eens kort op rij gezet, geïllustreerd met gevonden foto's van gebeurtenissen die beter niet hadden kunnen plaatsvinden.

De waarde van het boek is, vind ik, dat je bij het gedenken van de Tweede Wereldoorlog en het opnieuw opstekend antisemitisme van tegenwoordig op een toch redelijk educatieve manier wordt geconfronteerd met de wreedheid van het mensonwaardig handelen, dat dit tot gevolg had en waarin dit op-

nieuw kan ontwaarden. De auteur zegt: "Geconfronteerd met misdrijven die te gruwelijk zijn om te beschrijven, ben ik van mening dat door een groot aantal 'mensen' misdaden tegen de mensheid in het algemeen en tegen de Joden in het bijzonder zijn gepleegd, *waarvoor noch vergeten noch vergeven mogelijk is...*" (p. 211). Om niet te vergeten is het initiatief van de auteur om in Egelshoven twee zichtbare 'Stolpersteine' – messing herdenkingsplaten in de trottoirs - ter nagedachtenis aan de uit Egelshoven gedeporteerde families te plaatsen (zie Limburgs Dagblad, 5 mei 2010) zeer lovenswaardig. [RB]

'Je vis en espoir'. Mémoires

Door Charlotte van Berckel [Fribourg 2001]. Paperback, 92 p. Uitverkocht.

In de buurt van 's Hertogenbosch staat een kapelletje dat oorspronkelijk zou dateren uit 1248. Volgens de overlevering is het gebouwd door een ridder Van Berckel, uit dank voor de veilige thuiskomst van een zoon na een kruistocht. Elementen uit de kapel zijn bewaard gebleven in het (latere) familiewapen, en de familie(lijfspreuk) is ook ontleend aan de oude kapel: 'JE VUIE EN ESPOER'. Vrij vertaald: 'Ik leef (verblijf) in hoop'.

Dat werd de toepasselijke titel van de in eigen beheer uitgegeven levensbeschrijving van Charlotte van Berckel, geboren in 1922 in Amsterdam. Onlangs kwam de biografie in bezit van de bibliotheek van Rijckheyt en de redactie vond het de moeite waard aan dit Franstalige boekwerkje een bespreking te wijden vanwege het bijzondere onderwerp. De auteur is een

telg uit een gegoede rooms-katholieke familie van vooraanstaande artsen en juristen, kind van de arts en chirurg Karel van Berckel en diens echtgenote Eleonora. Aanvankelijk vestigde het jonge gezin zich in Wenen, na een paar jaar in Frankrijk. In 1930 aanvaardde vader Karel een functie als chef de clinique in het St. Josephziekenhuis in Heerlen. Het gezin ging in Heerlen wonen en daar ligt natuurlijk ook de link met onze regio. De gezinsleden leefden hier een bevoorrecht leven, zoals dat zeker in de standenmaatschappij van het toenmalige Nederland bij hun status paste. Charlotte kreeg een keurige opleiding, ging veel en lang op vakantie in binnen- en buitenland. Op jonge leeftijd had zij al veel van de wereld gezien en sprak zij haar talen. Zo verbleef zij onder meer twee jaar op het prestigieuze, deels Franstalige meisjesinternaat Ubbergen bij Nijmegen. Zij zou aan de Katholieke Universiteit Nijmegen Rechten gaan studeren.

Maar de Tweede Wereldoorlog brak uit. Moeder van Berckel kwam op 11 mei 1940 met de auto 'gewoon' naar Nijmegen om haar dochter hier van het gym-

nasium te halen en mee naar Heerlen te nemen. Daar kreeg zij vanwege de uitzonderlijke situatie permissie van de paters Franciscanen van het Bernardinuscollege om haar gymnasiumopleiding hier een semester voort zetten. Het enige meisje tussen honderden jongens ... Over voorrechten gesproken!

In 1942 blijkt Charlotte connecties te hebben met een studentenverzetsgroep in Nijmegen. Hoe en waarom zij daar ingerold is, wordt niet duidelijk. Ook vader Karel blijkt bepaalde contacten te hebben. Zo wordt medegedeeld dat de joodse arts dr. Belinfante enige tijd in het ouderlijk huis ondergedoken zit. Daar blijft het niet bij. Het huis gaat fungeren als tussenadres van geallieerde piloten, die teruggesmokkeld gaan worden naar geallieerd gebied. Ook de brandweercommandant van Heerlen, Charles Bongaerts, speelde in dit netwerk een grote rol. Ook hij zou, net als vader Van Berckel, worden verraden en sterven in een concentratiekamp. Karel van Berckel werd op 20 augustus 1944 gearresteerd en verdween. Later bleek dat hij na wat omzwervingen in kamp Vught op 5 september 1944 is gefusilleerd.

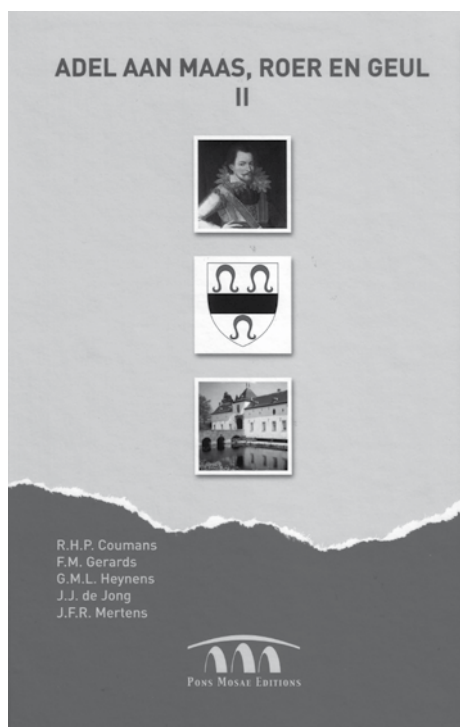
Maar dat wist dochter Charlotte toen nog niet. Zij was eerder gevraagd een gevaarlijke tocht met vier personen, allen op de vlucht voor de Gestapo, te begeleiden. De tocht, uiteraard met valse papieren, leidde via België naar Zuid-Frankrijk. In Perpignan gaat het fout. Een groep SS'ers komt met machtsvertoon de trein binnen, één van de groepsleden raakt in paniek en springt door het raam de trein uit. De rest wordt meteen gearresteerd en opgesloten. Daar komen ze goed mee weg, want de Duitsers vergeten een map mee te nemen uit de trein. Die map zat vol met vervalste identiteitskaarten en ander belastend materiaal. Genoeg om waarschijnlijk vrij snel gefusilleerd te worden... Onderzoekingen volgen. Charlotte houdt stand en de Duitsers kunnen niets bewijzen, maar vertrouwen het niet. Na enkele weken opgesloten te hebben gezeten, volgt het onvermijdelijke: op 13 mei 1944 wordt Charlotte op transport gezet naar vrouwenkamp Ravensbrück. Een tocht vol ontberingen volgt.

Het relaas van haar verblijf in Ravensbrück lijkt veel op de verbijsterende verslagen van andere overlevenden: de wreedheid, ondervoeding, ziekten, chaos en de anarchie in de laatste oorlogsweken en -dagen. Charlotte overleeft, met wat gelukjes, en waarschijnlijk ook door haar handigheid en talenkennis. De zeer gelovige gevangene ziet vooral ook het werk van God en haar beschermengel. De Duitsers zetten haar en duizenden lotgenoten nog één keer op transport naar het westen. In de bocht van een weg vlucht ze het bos in. Daar treft zij andere vluchtelingen en oorlogsslachtoffers aan, die met veel kunst- en vliegwerk weten te overleven. Ze wordt geconfronteerd met lijken van 16-jarige Duitse jongens in een uniform en dronken Sovjetsoldaten op zoek naar vrouwen. Dan volgt de bevrijding, weer chaos en anarchie. Tenslotte bericht ze de reis terug naar Heerlen en de blijde aankomst in het ouderlijk huis. Er blijft dan nog de grote onzekerheid over het lot van vader Karel, die later omslaat in de doffe berusting dat hij hoogstwaarschijnlijk nooit meer zal terugkomen.

Langzaam maar zeker keren gewone patronen terug. Charlotte gaat enige tijd werken voor de geallieerde autoriteiten (talenkennis!) en pakt later haar studie weer op. Dan schrijft ze over haar werk, het trouwen en haar gezin. Vaak verblijft ze in verschillende landen, een 'Europese' noemt zij zich terecht.

Tot slot staat ze nog even stil staan bij haar religie. Zij en haar familie waren zeer

gelovig rooms-katholiek en onderhielden goede contacten met de geestelijkheid. Op reis bij haar schoonfamilie in Polen ontmoette zij een nog jonge Karol Wojtila. Die werd later beroemd als paus Johannes-Paulus II, met wie Charlotte (deels in het Pools!) bleef corresponderen. Ook werd zij meerdere keren op audiëntie in het Vaticaan ontvangen. Terecht sluit zij haar vlot geschreven memoires af met de verzuchting: '*Finalement, ma patrie, c'est l'Eglise*'. [MvD]

Adel aan Maas Roer en Geul

Studies over de adelsgeschiedenis van Limburg, Deel II. Door R. Coumans, F. Gerards, L. Heynens, J. de Jong en J. Mertens. Valkenburg a/d Geul, Uitgeverij Pons Mosae Editions, 2010] Gebonden, 296 p. Prijs: € 29,50 (inclusief verzendkosten).

In 2008 verscheen het eerste deel van de reeks bundels met essays over de adel in de huidige provincie Limburg onder redactie van Ralf Coumans en Lou Heynens.

Onlangs is ook het tweede deel in de reeks uitgekomen. Vier auteurs belichten verschillende thema's die samenhangen met de adel maar die verder gaan dan een chronologisch overzicht van de aristocratie. Juist deze bijkomende verhalen maken de bundel prettig leesbaar en plaatsen de edelen uit vervlogen tijden in een context. Hierbij spelen onder meer de kastelen en hun bewoners een rol, maar ook de cultuurbeleving, politieke ambities, grondbezit en de maatschappij in die dagen.

Het boek is geïllustreerd met zwart-wit afbeeldingen wat de leesbaarheid van een kaartje van de Landen van Overmaas niet ten goede komt. Ook voor wat betreft de familiewapens waren afbeeldingen in kleur fraaier geweest. Achterin het boek worden alle afgebeelde familiewapens wel beschreven.

Inleidend geeft Joop de Jong een blik op het onderzoek naar de Adel aan Maas, Roer en Geul en de invalshoeken van waaruit dit onderwerp benaderd kan worden.

Lou Heynens, die tussen 1971 en 1985 met onderbrekingen kamerheer was bij Christine baronesse de Loë-Imstenraedt (1895-1992), geeft een biografische schets van deze laatste adellijke kasteelvrouw van Neubourg in Gulpen, waarbij haar komaf en de manier waarop zij in het leven stond worden weerspiegeld. Van Gulpen en Mheer neemt Heynens de lezer ook mee naar Schaesberg en Strijthagen, naar het geslacht Van Schaesberg. En in een derde bijdrage gaat hij in op de Hohenzollerns in het Maasland. Frans Gerards neemt drie bijdragen voor zijn rekening. Hij behandelt het voor-

geslacht, het stamgezin, huwelijk en gezin, en verschillende ambten en functie die Godart von der Heyden uitoefende en probeert ter afsluiting een korte karakteristiek van hem te schetsen. Gerards' tweede essay gaat over de invrijheidstelling van Reinald van Valkenburg en Johan van Gronsveld na de nederlaag bij Pingsheim in 1370. Zijn derde bijdrage over Egidius van de Weyer, een voor-
aanstaande edelman en de eerste stadhouder van de Keurkeulse Mankamer in Heerlen aan het eind van de veertiende eeuw.

Tot slot wordt de adellijke familie Cortenbach als leverancier van leden van de Duitse Orde en van het Luikse kathedraalkapittel beschreven door Jozef Mer-
tens. In verschillende paragrafen werkt hij de verschillende geslachtslijnen uit waaruit negen leden van de Duitse Orde en negen kanunniken voortkwamen. Achterin volgt een uitgebreide bibliografie, opgesplitst in de thema's Adelsge-
schiedenis in het algemeen, genealogie en heraldiek, biografieën en kastelen. Al met al een interessant boek met toegankelijke essays over de historie van de
aristocratie in het tegenwoordige Limburg dat tevens voldoende handvatten biedt voor verder onderzoek op dit gebied. [SvD]

Canon van Limburg

onder redactie van Jos Venner [Maastricht 2009],
286 blz. ISBN: 9789085960577. Prijs: € 24,95.

In de jaren 2000 en 2001 had ik het genoeg
recensies te schrijven over de boeken *Geschie-
denis van Limburg* deel 1 en 2 (*Land van Herle*
50 [2000] 3-4 en 51 [2001] 4). Toen daarna overal
historische canons verschenen met de hoofd-
punten van nationale, regionale en plaatse-
lijke geschiedenis, voelde ook het Limburgs
Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
(LGOG) zich geroepen een dergelijk werk het
licht te doen zien. Het is een fors boek gewor-
den met stijve kaft, verzorgd door BV Limburg,
Maastricht en Mooi Limburgs Boekenfonds

(Media Groep Limburg) met een opvallend omslag met 52 zogenoemde ven-
sters, afbeeldingen van voorwerpen en vooral personen.

Interessant is de indeling in tien algemene hoofdstukken, die de vijf periodes
vervangen die men vroeger kende (Prehistorie, Oudheid, Middeleeuwen,
Vroegmoderne tijd en Moderne tijd). De nieuwe indeling, bedacht door de
Commissie De Rooy in 2005, vóór het verschijnen van de Nederlandse Canon
van Frits van Oostrom in 2006, is mijns inziens een voortreffelijk en helder uit-
gangspunt. Die indeling is als volgt: 1. Jagers en boeren (4.000.000-3000 v.Chr.),
2. Grieken en Romeinen (3000 v.Chr.-500 na Chr.), 3. Monniken en ridders (500-
1000), 4. Steden en Staten (1000-1500), 5. Hervormers en ontdekkers (1500-
1600), 6. Regenten en vorsten (1600-1700), 7. Pruiken en revoluties (1700-1800),
8. Burgers en stoommachines (1800-1900), 9. Wereldoorlogen (1900-1950) en
10. Televisie en computers (1950-nu). De Limburgse Canon telt in totaal 61 bij-

dragen van niet minder dan 22 verschillende auteurs, waarbij Jos Venner er zelf 28 voor zijn rekening nam. Een en ander leidt er wel toe, dat er helaas nogal wat herhalingen en overlappingsen in het boek voorkomen, soms zelfs beschrijvingen die enigszins tegenstrijdig zijn. Ook blijkt het moeilijk geweest te zijn binnen de genoemde periodes te blijven, omdat diverse verhalen niet chronologisch maar toch weer thematisch zijn opgezet, zoals bijvoorbeeld de handel op de Maas. Ik heb nog meer bedenkingen: Tot mijn grote teleurstelling ontbreekt een index/trefwoordenlijst. Wil men alles over één onderwerp, een bepaalde plaats of een persoon lezen, dan is het zoekwerk, ook gezien het verspringen van feiten, zoals hiervoor beschreven.

Het boek is vooral bedoeld voor het onderwijs. In het voorwoord van de voorzitter van het LGOG (blz. 5) lezen we: "Wat iedereen over de geschiedenis van Limburg moet weten" in de kop, maar in de tekst wordt gezegd, dat de opzet zodanig is gekozen dat "deze direct inpasbaar is in het geschiedenisonderwijs". Dit leidde echter tot het merkwaardige feit, dat sommige stukjes haast kinderlijk geschreven zijn en andere zo wetenschappelijk dat ze slechts begrepen zullen worden door hen die al veel weten van historie. Als voorbeeld noem ik de volgende twee fragmenten, beide 'kenschetsen van het tijdvak': "Beschut tegen de regen zitten haar moeder en haar tante klei te kneden om er aardewerken potten van te maken" (blz. 19) en "Samen met het grootste deel van het huidige België werden zij (Roermond en Weert) via hun landvoogden in Brussel bestuurd door de Oostenrijkse Habsburgers" (blz. 139).

Dat er te weinig plaatselijke geschiedenis in staat en men willekeurig keuzes maakte, is wellicht te wijten aan het ongelukkige feit dat er tot nu toe onvolgende lokale lectuur geschreven is. Ik zou bijvoorbeeld wel graag gelezen hebben, welke invloed de uitvinding van de boekdrukkunst in Limburg heeft gehad, om maar eens een voorbeeld te noemen. Soms wordt er ook iets over een bepaalde stad geschreven, zonder dat men te weten komt of dat elders hetzelfde of anders is. Wel zijn er bij elk hoofdstuk verwijzingen gegeven naar enkele boeken.

Bijzonder goede hoofdstukken zijn die over de Villa Holzkuil (Diana Smeets-Habets) en de Thermen (Sjef Born). Natuurlijk komen er ontelbaar veel wetenswaardigheden in het boek voor, zoals over Ambiorix ('koning van de omgeving'), horigen die vrijer worden (blz. 66/67), de lakenindustrie in Weert (blz. 81), brikkenbakkers in Schinveld en Brunssum, Regout / later Sfinx in Maastricht, de socialist Willem Vliegen uit Gulpen, prikkeldraad in de Eerste Wereldoorlog, waardoor 500 doden vielen, steenkoolmijnen, de komst van Molukkers in 1951 en natuurlijk Edith Stein, Arnold Janssen, Henri Poels, Pierre Cuijpers, Charles Ruijs de Beerenbrouck, Eugène Dubois en anderen die in de Nederlandse Canon geen of te weinig aandacht kregen.

Al met al een boek dat zeker waard is gelezen te worden en bekeken, ook al vanwege de vele illustraties. Raadplegen kan men het ook op het internet op www.canonvanlimburg.nl. [MvdW]

Slovenië in Nederland

Slovenija na Nizozemskem

Slovenië in Nederland

Slovenija na Nizozemskem, door Leon Marc (red.) [Den Haag 2010], 92 blz. geïll. [Niet bestemd voor verkoop].

De auteur is ambassadeur van Slovenië in Nederland en heeft zich voorgenomen Slovenië in Nederland herkenbaar te maken. In het boekwerk laat de auteur diverse meer of minder bekende in Nederland wonende Slovena's aan het woord over hun beleving van Nederland. Voor onze regio dus interessant, vanwege de redelijk

grote groep Slovena's die in onze regio woont. Een van de hoofdstukjes grijpt terug op de 'mijnbouw-banden'. Een ander hoofdstuk behandelt het eerder gepubliceerde en hier (in *LvH* 2009-1) gesignaleerde boek van Milena Mulders, *Met de buik het brood achterna* (2009). Ook de in Brunssum geboren hoogleraar en senatrice Marie-Louise Bemelmans-Videnc en de uit een mijnwerkersgezin afkomstige journaliste Eveline Domevscek komen aan het woord. Voor onze regio nog van belang zijnde onderwerpen zijn het zangkoor *Zvon* en de nieuwe catechismus in het Sloveens.

Het boek is oblong vormgegeven om plaats te bieden voor de teksten in twee talen: Nederlands en Sloveens. In het colofon heet het dat de oorspronkelijk Sloveense teksten in het Nederlands zijn vertaald. Soms krijg ik de indruk dat in het Sloveens de accenten net iets anders liggen dan in de Nederlandse vertaling (op pagina 15 bijvoorbeeld wordt een datum genoemd die in de Nederlandse vertaling niet voorkomt). In ieder geval zijn de korte stukjes in het boek zo informatief dat je al snel de Sloveense gemeenschap in Nederland leert waarden. Al bladerend en lezend krijg ik zelfs zin om het herkomstland van deze voor de Nederlandse economie toch wel belangrijke bevolkingsgroep eens te gaan verkennen. [RB]

COLOFON

Deze uitgave wordt mede mogelijk gemaakt door subsidies van de Gemeenten Heerlen, Brunssum en Voerendaal.

Nadruk van artikelen of gedeelten daarvan zonder vergunning van de redactie is verboden. De inhoud van de ondertekende artikelen blijft voor de verantwoordelijkheid van de schrijvers.

Uitgave: Stichting Historische Kring 'Het Land van Herle'
p/a Postbus 1, 6400 AA Heerlen. Tel. 045-5604582. E-mail: redactie@landvanherle.nl
web: www.landvanherle.nl
Bankrekening: ING 2069907

Bestuur: ing. K. van Nuys, voorzitter; ing. E. Peerboom-van der Meer, secretaris;
J. Noordzij, penningmeester; R. Braad, mr.ir. J. Smeets.

Redactie: R. Braad, hoofdredacteur; S. van Daal BA; drs. M. van Dijk; dr. F. Gerards;
drs. K. Linders (eindredacteur); W. Nolten; drs. D. Smeets-Habets.

Richtlijnen voor de auteurs: *Artikelen kunt u per post of liever per e-mail sturen naar de redactie. Nadere richtlijnen voor het aanleveren van kopij vindt u op de website of worden op verzoek toegezonden.*

ISSN 0166-2988
Jaargang 61

Verschijnt driemaandelijks. Abonnementen per jaar € 17,00 of € 16,00 per automatische incasso. Looptijd van een abonnement uitsluitend per kalenderjaar. Bij tussentijdse bestellingen worden reeds verschenen nummers nageleverd.

Los nummer: € 5,- excl. portokosten.

Prijs van dit nummer: € 5,00

Vormgeving: Lieke Boumans-Willems, Hoensbroek.
Druk: Schrijen-Lippertz, Voerendaal / Stein

